

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Lortkipanidze, O. / ლორთქიფანიძე, ო. / Лорткипанидзе, О.Д.
- Title: კავკასიის არქეოლოგია- უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები / Археология кавказа: Нобейщие открытия и перспективы
- Publication Date: 1997
- Publisher: Georgian Academy of Sciences, Center for Archaeological Studies
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dscc_0f2c4ac119

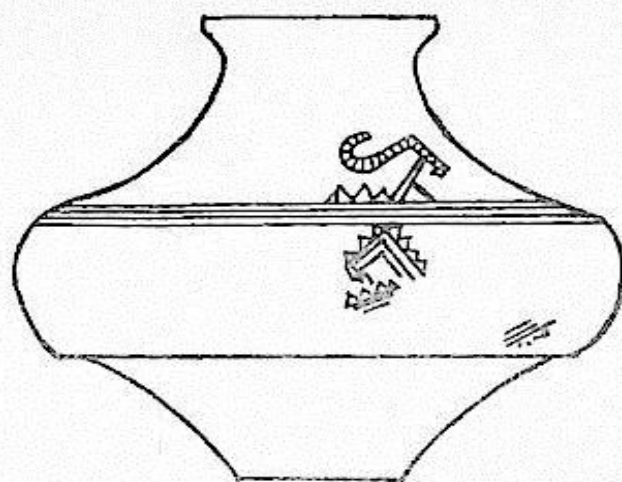
About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dscc/takedown-notice>.

**კავკასიის არქეოლოგია:
უახლესი აღმოჩენები და
პერსპექტივები**

**საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის
მოხსენებათა მოკლე შინაარსები**

Академия наук Грузии
Центр археологических исследований

**Археология Кавказа:
новейшие открытия и перспективы**

**Краткие содержания докладов
международной научной сессии**

Тбилиси 1997

1VE
5086

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

კავკასიის არქეოლოგია:
უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები

22852

საერთაშორისო სამეცნიერო სესიის
მოხსენებათა მოკლე შინაარსები

თბილისი 1997

1997 წელს დაარსებიდან 20 წელი შეუსრულდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრს. ამ თარიღს მიეძღვნა საერთაშორისო სამეცნიერო სესია „კავკასიის არქეოლოგია: უახლესი აღმოჩენები და პერსპექტივები“.

წინამდებარე კრებულში ქვეყნდება მოხსენებათა მოკლე შინაარსები.

В 1997 году исполнилось 20 лет со дня основания Центра археологических исследований Академии наук Грузии. Этой дате посвящена международная научная сессия "Археология Кавказа: новейшие открытия и перспективы".

В данном сборнике публикуются краткие содержания докладов.

რედაქტორები: ოთარ ლორთქიფანიძე,
 ბესარიონ ჯორბენაძე

Редакторы: О. Д. Лордкипанидзе,
 В. А. Джорбенадзе

ოთ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დაარსებიდან 20 წლის თაგზე

დაარსდა 1977 წლის 28 აპრილს.

ცენტრის სტრუქტურული ერთეულებია (განყოფილებები): ქვის ხანის, ნეოლით-ბრინჯაოს, ანტიკური და შუა საუკუნეების არქეოლოგიის, არქეოლოგიის თეორიისა და ინფორმატიკის, რეგიონალური არქეოლოგიური სამსახურის, ინტერდისციპლინარული კვლევის, ახალ-მშენებლობებზე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების.

ცენტრს აქვს რეგიონალური ფილიალები (განყოფილებები) - დმანისში, სიღნაღში, ქუთაისში, მესტიაში; არქეოლოგიური მუზეუმები - თბილისსა და ვანში.

კვლევის უმთავრესი სამეცნიერო მიმართულებებია: ადამიანის თავდაპირველი განსახლება საქართველოსა და კავკასიაში; პირველყოფილი საზოგადოების ეკონომიკა და სოციალური ორგანიზაცია; მწარმოებლური ეკონომიკის ჩასახვა-განვითარება; ქართველთა ეთნოგენეზი და არქეოლოგიური კულტურების ეთნიკური იდენტიფიკაცია; ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგია; ბრინჯაოსა და ადრერკინის ეპოქების ქრონოლოგია-პერიოდიზაცია; პირველი ქართული სახელმწიფოების (იბერია, კოლხეთი, ლაზიკა) კულტურა, სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სტრუქტურები, მათი ურთიერთობა მახლობელი აღმოსავლეთისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის ცივილიზაციებთან; შუა საუკუნეების ქალაქები, ხელოსნური წარმოება და ვაჭრობა, კულტურული ურთიერთობანი კავკასიის ხალხებთან. ამ პრობლემებზე ცენტრის თანამშრომლებმა გამოაქვეყნეს 2291 ნაშრომი (იხ. „არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი (1977-1997). ბიბლიოგრაფია“, თბილისი, 1997).

არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში მზადდება საქართველოს არქეოლოგიის მრავალტომეული, არქეოლოგიურ ძეგლთა ნუსხა, არქეოლოგიური ატლასი, ძველ ქართულ და ანტიკურ-ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებული დასახლებული პუნქტების არქეოლოგიურ-ტოპოგრაფიული ცნობარები, განმარტებითი ტერმინოლოგიური ლექსიკონი, მრავალენოვანი არქეოლოგიური ლექსიკონი, ბიბლიოგრაფიულ-ანალიტიკური ცნობარები.

იქმნება არქეოლოგიური არტეფაქტების საძიებო სისტემები.

არქეოლოგიურ ძეგლთა ტექნიკური მეთოდებით ძიების მიზნით მიმდინარეობს აეროფოტოგადაღებათა დეშიფრაცია.

ინტერდისციპლინარული კვლევის განყოფილების ლაბორატორიებში ხორციელდება სპექტრული, მიკრორენტგენულ-სპექტრული, ქიმიური, მეტალოგრაფიული ანალიზები; დათარიღება არქეომავნიტური მეთოდით; პალეობოტანიკური, პალეოზოოლოგიური, პალეოდენდროლო-

გიური და ტრასოლოგიური კვლევები; არქეოლოგიური ნივთების კონსერვაცია.

ცენტრის არქეოლოგიური ექსპედიციები ახორციელებენ საველე-არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას რესპუბლიკის სხვადასხვა რეგიონებსა და მის ფარგლებს გარეთ (ჩრდილო კავკასიაში - დაღესტანში, მოსკოვში - დონის მონასტერში). განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი მოცულობის სამუშაოები ჩატარდა დიდ მშენებლობათა ზონებში, სადაც რეგულარულად მუშაობდნენ ცენტრის ექსპედიციები. აღმოჩენილია, შესწავლილია და საქართველოს სახელმწიფო საცავებში დაბინავებულია ათასობით არქეოლოგიური ძეგლი, მათ შორის ძველი საქართველოს კულტურის მაღალმხატვრული ნიმუშები. სულ 1977-1997 წლებში ცენტრის ექსპედიციებმა რეგულარული გათხრებით, საცდელი თხრილებითა თუ ზედაპირული დაზვერვებით გამოავლინეს, აღრიცხეს და შეისწავლეს 700-ზე მეტი არქეოლოგიური ძეგლი (ნასოფლარები და ნაქალაქარები, სამაროვნები, წარმოების ნაშთები, საფორტიფიკაციო ნაგებობები, ნაეკლესიარები და ნამონასტრეები). ეს ძეგლები ასახავენ საქართველოს მიწა-წყალზე ადამიანის და საზოგადოების ისტორიის ყველა ეტაპს - ძველი ქვის ხანის სულ ადრეული პერიოდიდან გვიან შუა საუკუნეებამდე. ცენტრის ექსპედიციების გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლების ნუსხა უმნიშვნელოვანესი წყაროა როგორც საქართველოს არქეოლოგიური რუკისათვის, ასევე საქართველოს ტერიტორიაზე სხვადასხვა ეპოქების დემოგრაფიული სიტუაციის რეკონსტრუქციისათვის. რიგ ექსპედიციებს აქვთ სტაციონარული ბაზები სპეციალიზირებული ბიბლიოთეკებით, არქეოლოგიური მასალების საცავებით, ფოტოთეკებით (თბილისში, სიღნაღში, დუშეთში, კავთისხევში, ნასტაკისში, სიონში, ზაშურში, წალკერში, ჩითახევში, მესტიაში, ვანში, სალხინოში, ფიჩორში).

ცენტრს აქვს ბიბლიოთეკა უმთავრესად საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისა და ძველი ისტორიის დარგში.

ცენტრი გამოსცემს პერიოდულ და სხვა სერიალებს, პრეპრინტებს.

რეგულარულად ატარებს ყოველკვირეულ სემინარებს (არქეოლოგიურ საუბრებს); ყოველწლიურ სესიებს საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებზე; პერიოდულ საერთაშორისო სიმპოზიუმებს თემაზე: „შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიის და არქეოლოგიის პრობლემები“ (ვანი) და „კავკასია ევრაზიის ადრეულითონების ხანის კულტურათა სისტემაში“ (სიღნაღი).

ცენტრი თანამშრომლობს (ლიტერატურის, ინფორმაციისა და სპეციალისტების გაცვლა, ერთობლივი ექსპედიციები, კოლოქვიუმები და პუბლიკაციები) ყოფილი საბჭოთა კავშირის, ევროპის, აშშ-სა და კანადის სამეცნიერო ცენტრებთან.

ცენტრთან ფუნქციონირებს რესპუბლიკური სამეცნიერო
საატესტაციო საბჭო, სადაც ზდება დისერტაციების დაცვა
არქეოლოგიის დარგში.

ა. აფაქიძე, გ. ნიკოლაიშვილი, ირ. ციციშვილი (თბილისი)

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არმაზციხის სამეფო
რეზიდენციაში

1. ქართლის (იბერიის) ძველი დედაქალაქის, მცხეთის სამეფო
რეზიდენცია არმაზციხე (ძვ.წ. IV-III - ახ.წ. IV-V სს) ცნობილია
როგორც ქართული წერილობითი წყაროებით („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“
- VII-IX სს., „ქართლის ცხოვრება“ - XI ს), ისე ბერძენ-რომაელ
ავტორთა მონაცემებით: სტრაბონი (I ს.), პლინიუსი (I ს.), პტოლემეაიო-
სი (II ს.), დიონ კასიუსი (II-III სს.) და სხვა. მაგრამ ძირითადი
ინფორმაცია არმაზციხის ისტორიის შესახებ მიღებულია არქეოლო-
გიური გათხრების შედეგად.

2. არმაზციხეზე (ფართობი 30 ჰა) ასი წლის წინათ განხორცი-
ელდა მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები. მაშინ აღმოჩნდა
პოლიქრომული ფერწერის ნიმუში - ქალღვთაების გამოსახულება
შენობის კედლის შელესილობის ნაშთებზე. მეორე კამპანია ჩაატარა
მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჩვენი საუკუნის 40-იან წლებში
(ხელმძღვ. ს. ჯანაშია, ა. აფაქიძე). ამჯერად გამოვლინდა საქალაქო
ცხოვრებისათვის დამახასიათებელი მნიშვნელოვანი ძეგლები: სამეფო
სასახლე, საფორტიფიკაციო სისტემა, რომაული ტიპის აბანო, აკლდამა,
სარკოფაგი და სხვა საზოგადოებრივი თუ სამეურნეო ნაგებობების
ნაშთები.

3. 1993 წელს და 1995-96 წწ. მცხეთის აღორძინებისა და განვი-
თარების ფონდის სახსრებითა და ხელშეწყობით (ფონდის პრეზიდენტი
გ. შაიშმელაშვილი) არმაზციხეზე განახლდა სავსე სამუშაოები. გათხ-
რების შედეგად გამოვლინდა ახალი, რიგით მეორე აბანო, წარმართული
სატაძრო კომპლექსი და სამი ეპიგრაფიკული ძეგლი - ფილაქვაზე
ამოკვეთილი ბერძნულ ენაზე შესრულებული წარწერები. ისინი ქართ-
ლის (იბერიის) სამეფო კარზე მიმდინარე სამშენებლო საქმიანობაზე
მოგვითხრობენ. ერთ წარწერაში ასახულია დრაკონტის დედოფ-
ლისათვის მსახურთუფროსის ანიონის მიერ წყალსადენის მშენებლობა
და მისთვის შეწირვა (მიძღვნა). მეორე წარწერაში მოხსენიებულია
იბერიის დიდი მეფე ამაზასპი და მისი ეზოისმოდღვარი და მრჩეველი
ანაგრანესი (წარწერები გაშიფრა თ. ყაუხჩიშვილმა). დიდი მეფე

ამაზასპი უნდა იყოს ქართული წყაროების ამაზასპ II. მისი სახელი აისახა ირანის შაჰინშაჰ შაპურ I (242-272 წწ.) პერსეპოლისთან აღმოჩენილ წარწერაში - ე.წ. მაზდას ქააბზე. ეს ფაქტი აზუსტებს ამაზასპ II-ის ზეობის ხანას III საუკუნის შუა ხანებით.

აბანოს სამხრეთ-აღმოსავლეთით აღმოჩნდა სხვადასხვა სათავსები, რომელთა პრეპარაციისას გამოვლინდა მრავალრიცხოვანი კერამიკა, I ს. რომაული ღენარები და პართული დრაქმები და სხვ. მათ შორის სამი ძვლის მცირე (სიმაღლე II სმ) ქანდაკება: ტიხე-ფორტუნას, ეროტისა და ლომის გამოსახულებით. აბანოსა და მის გარშემო აღმოჩენილი მასალები (კოპებით შემკული მრგვალპირიანი ხელაღები, მრგვალპირიანი, ცილინდრულყელიანი სანელსაცხებლები, ერთფერადი მომწვანო ჭიქურით დაფარული თიხის ჭურჭელი, აგრეთვე ეპიგრაფიკული მონაცემები) საშუალებას გვაძლევს აბანოს ფუნქციონირების დრო II-III სს. განვსაზღვროთ, ხოლო მისი დანგრევა IV ს. პირველ ნახევარში ვივარაუდოთ.

4. 1996 წელს არმაზციხის პირველ ტერასაზე აღმოჩნდა გეგმაში ოთხკუთხა მოყვანილობის წარმართული ტაძარი. იგი ქვიშაქვის ქვათლილებზე ამოყვანილი ალიზის კედლებითაა ნაგები და გადაუხურავთ წითლად შეღებილი ბრტყელი და ღარიბი კრამიტით. ცენტრალური დარბაზის ფართობი 200 მ² აღწევს. იგი დერეფნების მეშვეობით უკავშირდება დასავლეთით არსებულ მინაშენსა და მარანს, რომელიც ორ რიგად განლაგებული 16 ქვეერისაგან შედგება. ცენტრალური დარბაზის შუა ნაწილში დგას ქვიშაქვის ექვსწახნაგა, მოჩუქურთმებული ბაზა (დმ - 1,27 მ, სიმაღლე - 0,35 მ). მასზე ხის სვეტი ყოფილა აღმართული, რომელიც ქვიშაქვის მოჩუქურთმებული კაპიტელით იყო დაგვირგვინებული. ტაძარში ქანდაკება მდგარა. იგი ანტიკური ორდერით მორთულ კვარცხლბეკზე (0,70 x 0,70 x 0,32 მ) აღუმართავთ. ტაძრის ზურგიმხარის კედელთან და გვერდითი კედლების გასწვრივ ალიზით ნაგები აბსიდებია გამართული (დმ. - 4 მ). აფსიდების გასწვრივ - პერიმეტრზე სვეტები ყოფილა განლაგებული, რომლებიც მცირე ზომის (დმ. - 0,2 მ) მოჩუქურთმებული კაპიტელებით ჩანს დაგვირგვინებული. სულ სავარაუდოდ 6 ასეთი აფსიდი უნდა ყოფილიყო (სულ შემორჩენილია ოთხი), რომელთა შორის ხის კონსტრუქციები აუცილებლად გადახურვის მზიდი კოჭების საყრდენებად. ერთ-ერთი აბსიდის ცენტრალურ ნაწილში შეინიშნება ცეცხლის კვალი, შესაძლოა, ტაძარში გარკვეული რიტუალი სრულდებოდა. ტაძრის ინტერიერი თავისი გეგმარებით პერგამონის აკროპოლისში აღმოჩენილი ასკლეპიოსის ტაძრის გეგმის ანალოგიურია.

ტაძრის იატაკზე და მის გარშემო აღმოჩნდა წითლად და ჩალისფრად გამომწვარი თიხის ჭურჭელი - ფართოდ ცნობილი ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე გამოვლენილ გვიანანტიკური ხანის ძეგლებზე; არქიტექტურული დეტალები, სამეფო სავარძლის მარმარილოს ნაწილები, თიხის შეკიდული ბულა, რკინის სამფრთიანი

ისრისწევრები - დამახასიათებელი სარმატული შეიარაღებისათვის, ბირთვები კატაპულტისათვის, პირველი საუკუნის პართული მონეტები და სხვა მასალები, რომლის მიხედვით არმაზციხის ტაძარი ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში ფუნქციონირებდა, ხოლო მისი განადგურება IV ს. პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო.

5. ზემოაღნიშნული აღმოჩენები ერთხელ კიდევ ადასტურებს იმ გაცხოველებულ პოლიტიკური, სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული კონტაქტების არსებობას, რომელიც ჰქონდა ქართლის (იბერიის) სამეფოს ანტიკური ცივილიზაციის ქვეყნებთან, კერძოდ, რომისა და ირანის ძლიერ სახელმწიფოებთან.

დ. ახვლედიანი (თბილისი)

ახალი მონაცემები ვანის საფორტიფიკაციო სისტემის შესახებ

1. ვანის ნაქალაქარზე, 1990-1996 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კიდეზე, გამოვლენილ იქნა თავდაცვითი სისტემის ერთი მონაკვეთი, რომელიც შედგება პოლიგონალური კოშკისა და გალავნის კედლებისაგან.

2. კოშკი უშუალოდ დედაქანზე არის აგებული. გეგმაში იგი რვაკუთხედს წარმოადგენს, დიამეტრი - 12 მ. საძირკვლის ბალავერი პერანგულია - კარგად დათლილი კვადრების ორი მწკრივი შევსებულია თირისა და რიყის ქვებით. დღეისათვის ძირითადად შევსება არის შემორჩენილი. კედლები ალიზის აგურით იყო ნაგები. ზანძრისაგან დამწვარი ალიზით არის ამოვსებული კოშკის შიდა ფართობი.

3. გალავნის კედლები კოშკს დასავლეთიდან ებჯინებიან და ბორცვის კიდეს მიუყვებიან. ამ კედლების ოთხი სამშენებლო პერიოდი არის დაფიქსირებული.

პირველი - ყველაზე უფრო ადრინდელი კედლისაგან (კედელი C) შემორჩენილია საძირკვლის ბალავერის 1 მ. სიგრძის მონაკვეთი. ბალავერის წყობა პერანგულია - გარეთა პერანგი კარგად დათლილი რუსტირებული კვადრებისაგან არის შედგენილი, რომლებიც ადგილიდან ოდნავ დაძრულნი ჩანან. შიდა პერანგი თირის ქვებითაა ნაგები, რომლებისთვისაც დედაქანში ბუდეებია ამოჭრილი. კედლის სიგანე - 1,80 მ-ია. თუ როგორ უერთდებოდა ეს კედელი კოშკს ჯერ-ჯერობით დაუდგენელია.

მეორე სამშენებლო პერიოდს წარმოადგენს B კედელი. მისი საძირკვლის ბალავერიც პერანგულია. როგორც გარეთა ასევე შიდა

პერანგები ნაგებია უსწორმასწოროდ დათლილი თირის ქვებით. მათ შორის სივრცე რიყის ქვებით არის ამოვსებული. კედლის სიგანე - 1,60 მ-ია. B კედელი C კედელს ზემოდან ირიბად გადაუყვება.

მესამე სამშენებლო პერიოდი წარმოდგენილია A კედლით. მისი საძირკველის ბალავერიც, ისევე როგორც წინა ორის, პერანგულია - შიდა და გარეთა პერანგები ნაგებია უსწორმასწოროდ დათლილი თირის ქვებით, შიგადაშიგ თეთრი კირქვა აქვს ჩართული. სივრცე პერანგებს შორის შევსებულია თირისა და რიყის ქვებით. კედლის სიგანე 1,70 მ-ია. A კედელს სამხრეთიდან მიშენებული აქვს ორი კონტრფორსი, რომლებიც კურტინის ტიხრებს უნდა წარმოადგენდნენ. ერთი ტიხარის სიგრძე - 3,80 მ-ია, სიგანე - 1,70 მ; მეორე ტიხარის სიგრძე - 4,10 მ-ია, სიგანე - 1,70მ; მანძილი ტიხრებს შორის 5,80 მ-ია. მათ შორის არსებული სივრცე ყვითელი თიხნარით არის შევსებული. თიხნარის ზედაპირი ფილაქტერის იატაკს უნდა წარმოადგენდეს. მოყვანილი მონაცემების საფუძველზე ამ პერიოდის კურტინის სიგანე 5,50-5,80 მ. უნდა ყოფილიყო. A კედელს B კედელი ირიბად აქვს ჩაჭრილი.

მეოთხე სამშენებლო პერიოდის ამსახველი ობიექტი არის A კედლის ერთი ტიხარის სამხრეთისაკენ დაგრძელება, რაც კურტინის გაფართოების მიზნით იყო გამოწვეული. დამატებული კედლის სიგრძე - 3 მ-ია, სიგანე - 1,40 მ. დამატებული კედლის წყობისათვის გამოყენებული იყო უფრო ადრინდელი პილასტრის ფიგურული კაპიტელი. გაფართოების შემდეგ კურტინის სიგანე 8,50-8,80 მ. გახდა.

მთელ ამ ფართობს ზემოდან ცეცხლისაგან გაწითლებული ალიზის აგურის მძლავრი ფენა გადაუყვებოდა, შიგადაშიგ დანახშირებული ძელებითა და კრამიტის ფრაგმენტებით. ძლიერი ცეცხლის კვალი მხოლოდ A კედელზე არის შემორჩენილი.

4. შესწავლილ ფართობზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა მიეკუთვნება თავდაცვითი სისტემის ამ მონაკვეთის არსებობის ბოლო პერიოდს. ეს მასალა ძირითადად გვიანელინისტური ხანისაა. მათ შორის არის მითრიდატე VI დროინდელი ქ. ამისოს ტეტრახალკები (6 ც.); პერგამონული ფიგურული კერამიკა; „მეგარული თასები“; სხვადასხვა ფორმის წითელლაკიანი კერამიკის ფრაგმენტები; თეთრანგობიანი ამფორების ფრაგმენტები. ასევე დიდი რაოდენობით არის წარმოდგენილი ადგილობრივი ნახელავი: ქვევრების, ამფორების, ღოჭების, ჯამების ფრაგმენტები; გარდა ამისა თიხის პირამიდული საწაფები.

5. დასაკლეთისკენ კედლები გაუთხრელ ფართობში შედიან, რაც მომავალი კვლევის ობიექტს წარმოადგენს.

მ. ბარამიძე (თბილისი)

ფიჩორის ნამოსახლარი და კავკასიის არქეოლოგიის ზოგიერთი საკითხი

ფიჩორის ნასახლარი მდებარეობს აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის გალის რაიონის სოფ. ფიჩორში, ზღვის ნაპირიდან 400 მ. ჩრდილოეთით. ნასახლარის ცენტრში აღმართულია ცენტრალური ბორცვი - „დიხა გუძუბა“ (სიმაღლე 5 მ, დიამეტრი 60 მ). მის ირგვლივ ორ რიგად განლაგებულია კიდევ 10 შემადგენელი. თითოეულ ამ ხელოვნურ ბორცვს და მთელს სისტემას შემოუყვება 5-12 მ. სიფართის ხელოვნური არხი, რომელიც სამხრეთით ზღვას და ჩრდილოეთით კიდევ 2 ნამოსახლარ კომპლექსს უკავშირდება. ამით დასტურდება ისტორიულ წყაროებში დაცული ცნობა კოლხეთში ხელოვნური არხების, როგორც სამომოსვლო არტერიის არსებობის შესახებ. პარალელურად ეს არხები ასრულებდნენ სამეურნეო და თავდაცვით ფუნქციებს.

ცენტრალურ ბორცვზე დაფიქსირდა ერთმანეთისაგან სტერილური შრეებით გამოყოფილი 8 კულტურული ფენის არსებობა, რომლებიც მოიცავენ დროის მონაკვეთს ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ძვ.წ. III ს. საწყისამდის. მსგავსი სტრატეგრაფიის მქონე ძეგლი კავკასიაში ჯერჯერობით უცნობია და მის მონაცემებზე დაყრდნობით შესაძლებელი ხდება მთელი რიგი ძეგლების ახალ ქრონოლოგიურ ასპექტში გააზრება და კულტურული კუთვნილების განსაზღვრა.

ცენტრალური ბორცვის I ფენა (ზემოდან) განეკუთვნება ადრეელინისტურ ხანას. ამ პერიოდში ნასახლარი წყვეტს არსებობას ახალშავზღვიური ტრანსგრესიის შედეგად. ბორცვის II და III ფენები ზოგადად კოლხური კულტურის ორ საფეხურს მიეკუთვნება. II ფენა თარიღდება ძვ.წ. XI-IX სს-ით, ხოლო III - ძვ.წ. XIV-XII სს-ით. ერთგვარი ქრონოლოგიური ლაკუნა I და II ფენებს შორის უნდა აიხსნას ადრეელინისტური ხანის ნაგებობისათვის ბორცვის ნიველირებით, რომლის დროს დაზიანდა ადრე და წინარეანტიკური ფენები. აღნიშნულ გარემოებაზე მიგვითითებს ამ პერიოდის მასალები, რომლებიც ერთეულების სახით წარმოდგენილია I ფენაში და მის ქვეშ დაფიქსირებულ მონაზვინ შრეში. სამაგიეროდ აღნიშნული პერიოდები კარგად ვლინდება ცენტრალური ბორცვის ირგვლივ არსებულ ყველა ბორცვზე. ამ პერიოდში ნასახლარის ფართობი აღწევს 10 ჰა. ნასახლარის მასშტაბურობა, ერთიანი გამაგრების სისტემა არხების სახით გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ საქმე გვაქვს პროტოურბანიტულ ცივილიზაციასთან. ცენტრალური ბორცვის V-VIII

ფენები განეკუთვნება ე.წ. „პროტოკოლბურ კულტურას“.* ფაქტიურად პირველად მოხერხდა ამ კულტურის 4 თანმიმდევრული ეტაპის გამოყოფა, რომლებიც განეკუთვნება ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულს და შუა ბრინჯაოს ხანას. ამ ფენაში მოპოვებულია უნიკალური მასალები ბრინჯაოს მეტალურგიის უძველესი საფეხურების და მიწათმოქმედების ისტორიის შესასწავლად. ნასახლარის ქვედა (VIII) ფენა თარიღდება ძვ.წ. XXIII-XXII სს-ით, VII ფენა XXI-XX სს-ით, VI ფენა - II ათასწლეულის საწყისით, ხოლო V ფენა - ძვ.წ. XVIII-XVII სს-ით.

პირველად სამეცნიერო ლიტერატურაში მოხერხდა კოლხურ და პროტოკოლხურ კულტურებს შორის გარდამავალი საფეხურის გამოყოფა (ძვ.წ. XVI-XV სს). ამ თვალსაზრისით ბორცვის IV ფენა შეიცავს როგორც პროტო, ისე კოლხურ მასალებს. მსგავსი სურათი დასტურდება კოლხეთის სხვა ძეგლებზეც (ნაკარგალი II-III ფენები, ნამჭედური - VI, ანაკლია I-IV ფენა, ერგეტა - IV-V ფენები, ნოსირი - I-II ფენები). ამასთანავე ორივე ამ პერიოდის მასალები თანაბარი რაოდენობითაა წარმოდგენილი. ამ მოვლენას ჩვენი აზრით მხოლოდ ერთი ახსნა ეძებნება. სამხრეთული (კოლხური) ნაკადი ხვდება ადგილობრივ, პროტოკოლხურ მოსახლეობას და ერწყმის მას. სურათი იმგვარია, რომ ეს შერწყმა მშვიდობიან ხასიათს ატარებს და ერთის მიერ მეორეს ასიმილირება, ან მთლიანად მოსპობა არ ჩანს. ამგვარი რამ კი მხოლოდ მონათესავე კულტურათა შეხვედრის დროს არის შესაძლებელი.

აღსანიშნავია, რომ პროტოკოლხური მოსახლეობის ნაწილი, როგორც ჩანს, ამ პერიოდიდან ტოვებს კოლხეთის დაბლობს და ინაცვლებს მთიან ზონაში. ამაზე უნდა მიგვითითებდეს კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე ამ პერიოდიდან ინტენსიური დასახლებების გაჩენა. შესაძლოა ამ გარემოებაზე გადამწყვეტი როლი ითამაშა ბრინჯაოს მეტალურგიამ. დაბლობის ზოლის მოსახლეობის ერთი ნაწილი - მეტალურგი ტომი, ინაცვლებს მადნით მდიდარი ტერიტორიებისაკენ (რაჭა, სვანეთი, აფხაზეთის სვანეთი), თუმცა ბარშიც მოსახლეობის ნაწილის საქმიანობად კვლავ ბრინჯაოს მეტალურგია რჩება. აქვე აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ პერიოდიდან ჩანს კავკასიონის მთის რეგიონიდან სპილენძის მადნის სამხრეთის შორეული ქვეყნებისაკენ ექსპორტის კვალი.

როგორც ჩანს, ხალხთა ამ დიდ მოძრაობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული კიდევ ერთი მოვლენა. როგორც ცნობილია, აფხაზეთის ჩრდილოეთ ნაწილში ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში გავრცელებულია დოლმენური კულტურა. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისათვის ეს

* სახელწოდება პირობითია და მასში ეთნიკური შინაარსი არ იგულისხმება

კულტურა ფაქტიურად წყვეტს არსებობას და დოღმენი, როგორც სამარხის ტიპი, გამონაკლისის სახით არის გამოყენებული. ამავე დროს, შეინიშნება დოღმენური კულტურის შეჭრა მთის ზოლში (ბრილის აკლდამა) და აქედან ჩრდილო კავკასიაში (ზემო რუთხა, № 16 სამარხი). შესაძლოა სწორედ ეს ნაკადი იყოს სტიმულის მიმცემი ყობანური კულტურის სამხრეთული ფესვების. კვლევა ამ მიმართულებით ძალზე პერსპექტიულია, მით უფრო, რომ თუ ფიჩორის გვიანბრინჯაოს ხანის ფენების კერამიკის ორნამენტაციას შევუდარებთ ყობანურს, შესაძლოდ მიგვაჩნია დავსაზოთ ყობანური ორნამენტაციის სამხრეთული ფესვების საკითხი. ეს პრობლემა ყველა კავკასიის მცოდნესათვის ერთ-ერთი აქტუალური და პერსპექტიული ჩანს.

ზ. ბრაგვაძე (თბილისი)

ახალი აღმოჩენები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთში

საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთში იკვლევენ საირხის ნაქალაქარს, მოდინახეს ციხეს, რგანის, ჩხარის და ალის (მცხეთიჯვრის) ციხის მიმდებარე ტერიტორიებს. გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური დიაპაზონი საკმაოდ ფართოა და მოიცავს პერიოდს მტკვარ-არაქსის ეპოქიდან განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით, მაგრამ მაინც თვალშისაცემია ძვ.წ. I ათასწლეულისა და ახ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის კომპლექსების სიმრავლე, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია საირხის ნაქალაქარი და რგანის სამაროვანი.

1. უკანასკნელი წლების განმავლობაში საირხის ნაქალაქარზე მიმდინარეობდა ძირითადად სადაზვერვო ხასიათის სამუშაოები, ხოლო სტაციონარულად შეისწავლებოდა წყაროსთავის გორის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ფერდი. იგი ცნობილი საბადურის გორიდან სულ ოციოდე მეტრითაა მოშორებული.

სტრატეგრაფიულმა ჭრილმა შემდეგი სურათი მოგვცა - გამოვლინდა 5 კულტურული ფენა:

I - ძვ.წ. II ს-ის მეორე ნახევარი - ახ.წ. I ს.

II - ძვ.წ. III ს-ის მესამე მეოთხედი - ძვ.წ. II ს-ის შუა ხანები.

III - ძვ.წ. IV ს-ის მესამე მეოთხედი - ძვ.წ. III ს-ის პირველი მეოთხედი.

IV - ძვ.წ. VI-IV ს-ის პირველი ნახევარი.

V - ძვ.წ. VIII-VII სს.

ფენები ერთმანეთისაგან გამოიჯნულია სტერილური შრეებით, რომელთა სისქე 40-დან 70 სმ-დე მერყეობს. ქვედა (V და IV) ფენები

შედარებით მწირად არის შესწავლილი. გათხრილი ფართობის მცირე მონაკვეთზეა დაფიქსირებული III ფენა, სადაც მოპოვებულია კრემისფერ ფონზე წითელი სამკუთხედებით მოხატული და სადა შავპრიალა კერამიკის ნიმუშები. ეს ფენა II ფენისგან გამოყოფილია 60-70 სმ-ის სტერილური შრით. II ფენა, ალბათ, ყველაზე საინტერესოა წყაროს-თავის გორაზე. აქ გამოვლენილია დიდი შენობის ნანგრევები. იგი აგებულია ქვის კვადრების, ალიზის აგურის, ხის კონსტრუქციების და რკინის ლურსმან-სამაგრების გამოყენებით. ნაგებობა პირწმინდად არის განადგურებული. სამწუხაროდ, მისი ბოლომდე გათხრა ჯერ-ჯერობით ვერ ხერხდება, და ამდენად, ბევრი რამ გაურკვეველი რჩება. ამ ეტაპზე შეგვიძლია განვსაზღვროთ მხოლოდ მისი ფუნქციონირების თარიღი, რაც შეეხება მის დანიშნულებას, ეს საკითხი გადაწყვეტას მოითხოვს. როგორც ითქვა, ნაგებობის შემცველი II ფენა ძვ.წ. IV-III სს. მიჯნის III ფენისგან გამოყოფილია სტერილური შრით. ამ ფენასვე ზემოდან ადევს ასევე სტერილური შრით გამოჯნული ძვ.წ. II ს-ის მეორე ნახევრისა და ახ.წ. I ს-ის საკმაოდ მწირი მასალის შემცველი ფენა. აქედან გამომდინარე, II ფენა, და მასთან ერთად ნაგებობაც, ძვ.წ. III ს-ის მეორე ნახევრით - ძვ.წ. II ს-ის შუა ხანებით შეიძლება დათარიღდეს. ნაგებობა უნდა განადგურებულიყო ძვ.წ. II საუკუნის შუა ხანებში. ხანგრძლივი წვისა და მაღალი ტემპერატურისაგან წარმოქმნილია ე.წ. კონგლომერატი, რომელშიც არეულია როგორც არქეოლოგიური, ასევე სამშენებლო მასალა. ადგილობრივი კერამიკა ცეცხლისაგან დეფორმირებული და სახედაკარგულია. შედარებით უკეთ არის გადარჩენილი ბერძნული იმპორტი (კრატერი, სკიფოსები), მაგრამ ზოგიერთ მათგანსაც ატყვია ცეცხლის კვალი.

როგორც არაერთგზის აღნიშნულა, საირხის საბადურის გორაზე მდიდრული სამაროვანი ძვ.წ. III ს-ის დასაწყისში ფუნქციონირებას წყვეტს; სწორედ წყაროსთავის გორის II ფენის მონაცემები გვაძლევს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომ ძვ.წ. III-II სს-ის პირველ ნახევარში საირხე კვლავ მნიშვნელოვან დასახლებას წარმოადგენდა და ამ პერიოდშიც ინარჩუნებდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთის უპირველესი ცენტრის ფუნქციას.

2. ძვ.წ. I ათასწლეულის ძეგლების გარდა სათანადო ყურადღება ეთმობოდა ახ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური კომპლექსების შესწავლასაც, რათა ერთ მთლიანობაში წარმოჩენილიყო საქართველოს ამ მნიშვნელოვანი რეგიონის წინაქრისტიანული ხანის მთელი ისტორია. ამ მხრივ საინტერესო მასალები მოგვცა რგანის სამაროვანმა, სადაც გათხარა 47 სამარხი. ორმოსამარხებში დაკრძალული იყო თითო მიცვალებული ნახევრადმოკრუნჩხულ პოზაში, მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე, თავით სამხრეთ-დასავლეთისაკენ. სამაროვანზე დაფიქსირდა მიწაში ვერტიკალურად ჩადგმული ქვევრები და ორი ცხენის სამარხიც, რომლებშიც დადასტურდა მხოლოდ რკინის ლავები. განსაკუთრებით მრავალფეროვან ინვენტარს შეიცავდა

სამარხები № 2, 3, 7, 11, 15, სადაც დამოწმებული იქნა გვიანანტიკური ხანის ქართული ოქრომჭედლობის მაღალმხატვრული ნიმუშები (საყურეები, გემიანი ბეჭდები, სამაჯურები, ალმადინის თვლებით მოჭედილი საკიდი). საერთოდ, რგანის სამარხებში უხვად მოიპოვება როგორც ოქროსა და ვერცხლის სამკაული, ასევე ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები (აბზინდები, ბალთები, ფიბულები), რკინის საბრძოლო იარაღი (მახვილები, სატევრები, შუბისპირები, ისრისპირები, ფარის უმბონები, ლახტის თავი); აქვე გვხვდება ე.წ. ბრინჯაოს წინწილები, სხვადასხვა სახის მძივები. განსაკუთრებით მრავლად არის წარმოდგენილი კერამიკა - მსხლისებურკორპუსიანი ჩაღისფერ და წითელკეციანი დოქები, ხელაღები; ყელწიბოიანი თუ სადა ჩაფები.

სამარხთა დიდი ნაწილი III-IV სს-ებით თარიღდება აქვე გვხვდება IV ს-ის მიწურულისა და V ს-ის თითქმის უინვენტარო სამარხებიც, სადაც მიცვალებულები დაკრძალულნი არიან ქრისტიანული წესით.

დ. გაბუნია, ა. გეგუა, დ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)

დმანისის ნამარხი ადამიანი და მისი ეკოლოგიური გარემო

დმანისის მიდამოებში ნამარხი ადამიანის ქვედა ყბის აღმოჩენა ამ ბოლო დროის უმნიშვნელოვანეს მოვლენად უნდა ჩაითვალოს პალეოანთროპოლოგიისათვის. საქმე ისაა, რომ დმანისის ადამიანის თანმხლები ფაუნისა და ქვის იარაღის დიდი სიძველე უკვე აღარ იწვევს ეჭვს. მათი ადრეაფშერონული ან ბიჰარიული ასაკი დასტურდება არა მარტო ბიო- და მაგნიტოსტრატиграფიის მონაცემებით, არამედ ძვლიანი შრეების ქვეშ მდებარე ბაზალტის იზოტოპური ასაკითაც (1.8 მლნ. წელი). დღეს საკმაოდ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ადამიანი, რომელმაც დმანისის ქვის ინდუსტრია შექმნა, ევრაზიის ერთ-ერთი უძველესი ჰომინიდია. ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ დმანისის რეგიონი ადამიანის ევრაზიაში გავრცელების ერთი უძველესი კერათაგანია. არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ აქ, სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გადიოდა ე.წ. ლევანტური დერეფნიდან დასავლეთითა და ჩრდილო-აღმოსავლეთით მიმავალი პროჰორეზის გზები. ყოველივე ამის გამო განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება იმ ეკოლოგიური გარემოს აღდგენას, რომელმაც განაპირობა ამიერკავკასიაში ადრეული ჰომინიდების განსახლება.

დმანისის ადამიანი ჩვენ თავის დროზე Homo erectus-ის ჯგუფს მიეკუთვნეთ, თუმცა თავიდანვე აღვნიშნეთ, რომ იგი გამოირჩევა არქაული და ევოლუირებული ნიშნების მეტად იშვიათი შეხამებით.

დასავლეთ ევრაზიის ამ უბეელესი ადამიანის ისეთი აპომორფული ნიშან-თვისებები, როგორიცაა სიმფიზის თითქმის ვერტიკალური წინა ზედაპირი, მოლარების მკვეთრი დისტალური რედუქცია და პრემოლარების მცირე ზომები, უნდა აიხსნას, ალბათ, თავისებური ნაჩქარევი ევოლუციით, რაც შეიძლებოდა განპირობებული ყოფილიყო მისი შედარებით სწრაფი შეგუებით ზომიერი სარტყლის გარემოში ცხოვრებასთან.

ამიერკავკასია პლიოცენის ბოლოს წარმოადგენდა მცირე აზიის თავისებურ ფორპოსტს, რომელსაც დასავლეთიდან და აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა, შესაბამისად, კუილნიკური და აღჩაგილური ზღვები, ზოლო ჩრდილოეთით - კავკასიონი და მანჩის სრუტე. აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია ეკავა ღრმა ხეობებითა და ველებით დანაწევრებულ საშუალო სიმაღლის მთაგორიან მასივებს. სწორედ ამ პალეოგეოგრაფიულ ფონზე მიმდინარეობდა აქ აღრეული პომინიდების თანასაზოგადოების ჩამოყალიბების პროცესი. ზომიერად მშრალი და თბილი ჰავა, მდინარეებისა და ტბების სიუხვე, მდიდარი ცხოველთა სამყარო და მრავალფეროვანი მცენარეული საფარი, რაზედაც ნათლად მეტყველებს დმანისის მიდამოების პლიო-პლეისტოცენური ფაუნისა და ფლორის მონაცემები, დიდად უწყობდა ხელს ამიერკავკასიაში ადამიანის აღრეულ განსაზღვებასა და დამკვიდრებას.

დმანისის ზერხმდლიანთა ფაუნა სრულად ასახავს იმდროინდელი ბუნებრივი პირობების მრავალფეროვნებას, რასაც ადასტურებს აგრეთვე პალეობოტანიკის მონაცემები. დმანისის ფაუნაში წამყვანი ადგილი ეკუთვნის გაშლილი და ნახევრადგაშლილი სივრცეების (სტეპი, ტყე-სტეპი) ფორმებს (სირაქლემა, ოქოტონა, მექვიშია, ჯეირანი, ცხენი, ჟირაფი და სხვ.). მაგრამ ამავე დროს აქ აღინიშნება ირმების სიჭარბეც, რაც მიგვანიშნებს იმას, რომ დმანისის ზოლში ტყის ეკოსისტემაც საკმაოდ ფართოდ უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. ტყის მობინადრეთაგან დმანისში გვხვდება ასევე თხუნელა, კვერნა, დათვი, დმანისიბოსი და ზოგირეთი სხვა. პალინოლოგიური მასალის ანალიზი მოწმობს, რომ ვრცელი სავანური ტიპის ბიოტოპებთან აქ მონაცვლეობდნენ ტყით დაფარული გორაკები. საბოლოო ჯამში შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღრეული პალეოლითის ადამიანის მიერ დმანისის მიდამოების საცხოვრებლად ათვისების დროს აქ თბილი და ზომიერად მშრალი ჰავის პირობები უნდა ყოფილიყო გაბატონებული. საგულისხმოა, რომ მსგავსი კლიმატის არსებობა სავსებით შეესატყვისება ლანდშაფტის ქსეროფიტიზაციის პროცესს, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში პლიოცენის დასასრულსა და პლეისტოცენის დასაწყისში აღინიშნება. ამასთანავე იმ გარემოებასაც უნდა გაესვას ხაზი, რომ ამ პერიოდში, რომელიც ოლდუვაის პალეომაგნიტურ ეპიზოდს შეესაბამება, დათბობა თითქმის მთელ ევროპაში შეინიშნება.

ამიერკავკასიაში პლიოცენის დასასრულისათვის არსებითად ჩამოყალიბდა უკვე ჰომინიდების გავრცელებისათვის ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემო. ამ დროს, როგორც ირკვევა, განაგრძობდა არსებობას ლევანტის დერეფანიც, რომლითაც ზორციელდებოდა ფაუნისტური კავშირი აფრიკასა და ევრაზიას შორის და რომლის გავლითაც უნდა შემოედწია აფრიკიდან აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე დასავლეთ ევრაზიის უძველეს ადამიანს.

მ. გაბუნია (თბილისი)

ჯავახეთის ამირანის გორის ძველი ქვის ხანის ნაბინარი

სამხრეთ საქართველოს მთიანეთი მოიცავს ამიერკავკასიის ვულკანური მთიანეთის ჩრდილოეთ ნაწილს, რომელსაც მცირე კავკასიონის სისტემის ქედების შიდა სივრცე უჭირავს. მისი ფართობი დაახლოებით 6 000 კვადრატულ კილომეტრს უდრის.

სამხრეთ საქართველოს ვულკანური მთიანეთის ყველაზე ვრცელ და რთული აგებულების გეომორფოლოგიურ რაიონს წარმოადგენს ჯავახეთის ზეგანი, რომლის დასავლეთი და ცენტრალური ნაწილი უკავია ახალქალაქის პლატოს და ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან მასთან მომიჯნავე, უპირატესად ბორცვოვან-დაბალმთიანი სტრუქტურული რელიეფის ზოლებს. აბსოლუტური სიმაღლეები ჯავახეთის ზეგნის ფარგლებში იცვლება 1 300 მ-დან 2 500 მ-მდე.

პლატოს ერთფეროვანი ვაკისებური რელიეფი ირღვევა ქ. ახალქალაქთან მთა ამირანის გორის ექსტრუზიული გუმბათით, რომელიც, ისევე როგორც პლატო, აგებულია გოდერძის მيو-პლიოცენური წყების ანდეზიტ-დაციტებით. ამირანის გორის აბსოლუტური სიმაღლე 1883 მეტრია, შეფარდებითი 150 მ.

მთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთის ძირში, იქ, სადაც მდებარეობდა ახალქალაქის ცნობილი ქვედაპლესტოცენურ ძუძუმწოვართა კომპლექსი, გავლებულ იქნა თხრილები, რომელთა ჭრილებში გამოჩნდა მოყვითალო თიხნარი, სადაც იშვიათი ჩანარების სახით გვხვდება დაკუთხული ქვები - ამირანის გორის ამგები ანდეზიტ-დაციტები.

ამ თიხნარში თანამედროვე ნიადაგის ღონიდან 0,8-1,70 მ და ნულის ღონიდან 1,50 მ სიღრმეზე მოპოვებულ იქნა ხერხემლიანთა ფაუნა-ჰიპარიონოიდული და ზუსენბორნული ცხენები, ჰიპოპოტამი, ხვეულრქიანი ანტილოპა, ხმალკბილა ვეფხვი, ბიზონი და სხვ. ცხოველთა ძვლებთან ერთად აქ ბაზალტის ქვის რამდენიმე ნაკეთობა აღმოჩნდა: საფხეკი დამზადებული ანატაკეცებზე, მცირე ზომის ბუნებრივი

ანამტკრევი, დამუშავებული ციცაბო, არაღრმა განიერფაცეტიანი რეტუ-
შით; ანალოგიური რეტუშით გრძივგვერდებდამუშავებული სამკუთხა
ანატკეცი, საჩეხ-საჭრელი იარაღი, დამზადებული ანატკეცზე და კიდევ
რამდენიმე ანატკეცი და ქვარგვალი.

ფლორისა და ფაუნის კვლევის შედეგები (ა.ვეკუა, ავაქოვი)
მიუთითებენ, რომ აზალქალაქის მიდამოებში და მის მოსაზღვრე
უბნებში პლეისტოცენის დასაწყისში უმთავრესად გაბატონებული უნდა
ყოფილიყო სტეპური ლანდშაფტი, ადგილ-ადგილ ბუჩქნარითა და
ნათელი ტყით დაფარული უბნებითა და ეფემერული ტბური უბნებით.
ჰავა უნდა ყოფილიყო შედარებით მშრალი და ზომიერად ცხელი.

ბიოსტრატეგრაფიული მონაცემების მიხედვით ამირანის გორის
ქვის ინვენტარი წინასწარულად ასევე ადრეპლეისტოცენის დასაწყისს
უნდა ეკუთვნოდეს.

ამირანის გორის ზედაპირზე აკრეფილია ზედაპირული მასალა,
რომელიც შეიცავს ბაზალტის ჩოპერებს, დამუშავებულ ანატკეცებს და
სხვა იარაღებს. ძეგლის შესწავლა გრძელდება.

ი. გაგოშიძე (თბილისი)

არქეოლოგიური გათხრები ტახტიძირში (ქარელის რაიონი)

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის შიდა ქართლის
არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო
მუზეუმისა და ქარელის რაიონის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის თანა-
მშრომელთა მონაწილეობით, 1996 წელს ჩაატარა დაცვითი გათხრები
ქარელის რაიონის სოფ. ტახტიძირთან, მდ. ფრონის მარცხენა ნაპირას,
ადგილ წითელბეგებზე, სადაც მდინარემ დააზიანა ძველი ნამოსახლარი
და სამაროვანი.

გათხრების შედეგად გაირკვა შემდეგი:

1. უძველესი დასახლება წითელბეგებზე გაჩენილა ძვ.წ. IV ათას-
წლეულის დასასრულს: გაითხარა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრე-
ული ეტაპის შენობა ცალშვერილიანი კერით.

2. გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში აქვე არსე-
ბულა ვრცელი დასახლება, რომელმაც 2 მეტრზე მეტი სიმაღლის
კულტურული ფენა დატოვა. შესაძლებელია, ეს ის დასახლება იყოს,
რომლის სამაროვანი ღვანის ნეკროპოლის სახელითაა ცნობილი (პროფ.
ს. მაკალათიას გათხრები).

ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის მრავალფეროვანი,
ძირითადად კერამიკული მასალის ანალიზი საშუალებას იძლევა

22852

დავასკვნათ, რომ ამ პერიოდში შიდა ქართლის ეს ნაწილი ზემო იმერეთთან ერთად კოლხური კულტურის წრეში იყო მოქცეული.

3. ძვ.წ. IV საუკუნეში ამ ადრეული სამოსახლოს ბაზაზე წარმოქმნილა მცირე ქალაქი, როგორც ჩანს, ფრონის ხეობის ადმინისტრაციული ცენტრი, რომელმაც იარსება ახ.წ. V ს-მდე. ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში ქალაქის სამხრეთით მოქმედებდა სამაროვანი, რომელიც ქალაქის ტერიტორიული ზრდის შედეგად გადაფარულია ძვ.წ. III-II-ახ.წ. IV-V საუკუნეთა ქვისა და ალიზის კაპიტალური ნაგებობებითა და კულტურული ფენებით. ადრეშუასაუკუნეების ქვაყუთებიანი სამაროვანი მდებარეობს ნაქალაქარის აღმოსავლეთით, სერის თხემზე.

4. ელინისტური ხანის კულტურული ფენებიდან მომდინარე თიხის ჭურჭელი დიდ მსგავსებას იჩენს სამადლოურ კერამიკასთან და ისეთივე მაღალხარისხოვანია („ქალაქური“), თუმცა სხვა საწარმოო ცენტრის პროდუქციაა. ძვ.წ. I - ახ.წ. I საუკუნეებისა და ადრეშუასაუკუნეების კერამიკა კი დედოფლის მინდვრის თანადროული მასალის იდენტურია, რაც ადვილი ასახსნელია ძეგლების ტერიტორიული სიახლოვით.

5. ოცი გათხრილი სამარხიდან უძველესი ძვ.წ. IV საუკუნის შუა ხანებით, ზოლო უგვიანესი ძვ.წ. III საუკუნის შუა ხანების შემდგომი პერიოდით თარიღდება. სამარხებში ადგილობრივ მასალასა და აღმოსავლურ იმპორტთან ერთად მნიშვნელოვანი რაოდენობით წარმოდგენილია ძველი ბერძნული და ელინისტური ნაწარმიც. დადასტურდა, აგრეთვე, ბერძნული დამწერლობისა და წეს-ჩვეულებათა ისეთივე ადრეული გავრცელება, როგორც კოლხეთში. ყველაფერი ეს ბერძნულ-ელინისტურ სამყაროსთან ქართლის საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობასა და, გარკვეულწილად, ქვეყნის მმართველი ზედაფენის ელინიზაციაზე უნდა მეტყველებდეს.

6. ტახტიძირის მდიდრული სამარხები, რომლებშიც ინსიგნიები აღმოჩნდა და რომლებიც, ვფიქრობთ, ადგილობრივი მმართველი არისტოკრატიის წარმომადგენლებს უნდა ეკუთვნოდეს, როგორც ინვენტარის შედგენილობით, ისევე დაკრძალვის წესითა და სამარხთა კონსტრუქციით დიდ მსგავსებას იჩენს კოლხეთის ანალოგიურ ძეგლებთან (ითხვისი, საირხე, ვანი და სხვ.), რაც უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ შიდა ქართლი კოლხური სახელმწიფოებრიობის ადმინისტრაციულ სისტემაში იყო ჩართული. მეორე მხრივ, იმავე სამარხების მსგავსება ახალგორის განძის წრის ძეგლებთან და კულტურული კონტინუუმი, რაც ნათლად აისახა ძვ.წ. IV-III საუკუნეების ქართლისა და იმერეთის არქეოლოგიაში, ანგარიშგასაწევი საბუთია იმისა, რომ იბერია - ქართლის სამეფო, გარკვეული თვალსაზრისით, კოლხეთის სახელმწიფოს შემკვიდრედ ვიგულისხმობთ.

ჯ. კობალიანი (თბილისი)

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები დმანისიდან

დმანისის რეგიონი (სამხრეთ-აღმოსავლეთი საქართველო) მდიდარია უძველესი (პალეოლითის, ბრინჯაოს, ანტიკური და შუასაუკუნეების) ხანის უმნიშვნელოვანესი ძეგლებით. ყველაზე უნიკალურ ძეგლად ითვლება დმანისის ნაქალაქარი, რომლის ტერიტორიაზე გამოვლინდა ფაქტობრივად ყველა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლი.

1. დამთავრდა ნაქალაქარის შიდაციხის (ციტადელის) არქეოლოგიური გათხრა-შესწავლა. შიდაციხე (ფართ. 3250 მ²) IX საუკუნეში აუშენებიათ, თუმცა აქ დაფიქსირდა V-VII საუკუნეებისა და გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებიც. იგი ქალაქიდან გამოყოფილია სპეციალურად აგებული გალავნის კედლით და მოქცეულია ქალაქის ერთიან გალავანში. გამოვლინდა გალავნის კედელი მთელ პერიმეტრზე (სიგრძე - 322 მ.) თავისი ბურჯებითა და საბრძოლო კოშკებით.

გამოვლინდა საცხოვრებელი შენობები: ქალაქის თავის სასახლე თავისი აბანოთი, წარჩინებულთა და სხვა პირთა სახლები. სამეურნეო ნაგებობები: მარნები, პურის საცხობი (15 თონით) და სხვა.

შიდაციხეში გამოვლენილი ნაგებობები აშენებულია ქვიშაქვითა და ბაზალტით დულაბზე. იატაკი მოგებულია ბრტყელი აგურით. სახურავად გამოყენებულია ბრტყელი და ღარიანი კრამიტი. ზოგიერთ ნაგებობაში ბათქაშით შელესილობაც დაფიქსირდა. შიდაციხეში ერთადერთი ნაგებობაა (VI შენობა), რომლის კედლებში გამოყენებულია აგურიც.

გათხრების შედეგად გამოვლინდა მდიდარი არქეოლოგიური მასალა: კერამიკა (მოჭიქული, მოუჭიქავი და ფაიანსის ჭურჭელი), ლითონის, მინის, ძვლის ნივთები.

გამოვლინდა წარწერებიანი არქეოლოგიური მასალა: ქვა ქართული წარწერებით, კრამიტი; სფერო-კონუსი (ამოკაწვრის ზერხით გამოწვის შემდეგ) - X-XI საუკუნეები. ქვევრი ვრცელი წარწერით გამოწვამდე - XVI-XVII საუკუნეები. ბრინჯაოს გულსაკიდი ლათინური წარწერით. მასზე წინა მხარეს ღვთისმშობლისა და უკანა მხარეს რომელიღაც ბერის გამოსახულებაა. ფაიანსის ჯამი (იმპორტული) სპარსული წარწერით.

დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ნუმიზმატიკური მასალა (150 ცალი მონეტა). ძირითადი ნაწილი ქართულია.

მშენებლობის ტექნიკის, სამშენებლო მასალის, საცხოვრებელი ღონეებისა და გათხრების შედეგად მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის საფუძველზე დადგინდა, რომ დმანისის ნაქალაქარის შიდაციხეში ხუთი ძირითადი პერიოდი გამოიყო: გვიანბრინჯაოს ხანა, V-VII, IX-XI, XII-XIV, XVI-XVIII საუკუნეები (ჯ. კობალიანი).

II. ღმანისის რეგიონში გამოვლინდა ბრინჯაოს ხანის ძალზე მნიშვნელოვანი ძეგლები: სოფ. განთიადში და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი და შესწავლილია მტკვარ-არაქსის ხანის ნამოსახლარები, შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანები, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ნამოსახლარი და სამარხები (კ. კაზიანი).

სოფ. გომარეთის ზონაში გამოვლენილია მრავალი აზალი ძეგლი: პაპუნაანთ წყაროს ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი, ამავე პერიოდის აკლდამა, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის სამარხები (ზ. ცქვიტინიძე).

ტაშირში (სოფ. ინგანჩაისთან) გამოვლენილია ყორღანული კელი. დღეისათვის შესწავლილია 50-მდე სხვადასხვა ზომის ყორღანი. ძირითადად, ეს ყორღანები განეკუთვნებიან ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანას. აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალა ზოგ შემთხვევაში უნიკალურია - ხისაგან დამზადებული დასაკრძალავი ეტლები, თიხის, ბრინჯაოს ინვენტარი, ოქროსა და კალისაგან დამზადებული სხვადასხვა სახის სამკაული. (კ. კაზიანი, ე. ლელივაშვილი).

მდ. ფინეზაურის ხეობაში გამოვლინდა ძველი წელთაღრიცხვის I ათასწლეულის შუა ხანების სამაროვანი. ერთ-ერთ სამარხში სხვა ნივთებთან ერთად აღმოჩნდა ეტლის ბორბლების თიხის კარგად დაცული ორი მოდელი (ჯ. კოპალიანი).

გ. ლიჩელი (თბილისი), ჯ. ფოსი, ჟ. მორინი (მონრეალი)

საქართველო-კანადის სამცხის ერთობლივი ექსპედიციის 1993-1996 წწ. მუშაობის ანგარიში

1992 წლის 7 აპრილს, ქ. ათენში (საბერძნეთი) ხელი მოეწერა ხელშეკრულებას არქეოლოგიური კვლევის ცენტრსა და მონრეალის მაკ-გილის უნივერსიტეტს შორის თანამშრომლობის შესახებ. იგი გულისხმობდა ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებში მიმდინარე კულტურათა ურთიერთობის კვლევას შავიზღვისპირეთის ქვეყნების შიდა რაიონებში. პროგრამის გენერალური დირექტორი იყო პროფ. ჯონ ფოსი, საქართველო-კანადის ერთობლივი ექსპედიციის ხელმძღვანელი - ვახტანგ ლიჩელი, კანადელთა საველე ჯგუფის უფროსი კი - დოქტორი ჟაკ მორინი.

სამუშაოები ძირითადად მიმდინარეობდა ახალციხის რაიონის სოფ. აწყურში ჯერ კიდევ 1989 წელს მიკვლეულ ნამოსახლარზე, სადაც გამოვლენილი იყო ძვ.წ. V - ახ.წ. I საუკუნის ნაშთები.

შემდგომი გათხრების დროს ძეგლის ქრონოლოგიური ჩარჩოები არ შეცვლილა.

ნამოსახლარის ფართობის ზუსტად დადგენა არ ხერხდება იმის გამო, ტერიტორია მთლიანად დასახლებულია. აწყურის ანტიკური ხანის ნაქალაქარი მდებარეობს სოფლის ცენტრში, მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. სწორედ ამგვარი მდებარეობის გამო ნამოსახლარის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი მთლიანად გადარეცხილია. ძეგლის სტრატეგრაფია ყველა მონაკვეთში ერთნაირია - ჰუმუსს (სიმძლავრე 5-15 სმ) მოსდევს თიხნარი სტერილური ფენა (სიმძლავრე 0,8-3 მ), რომელსაც რიგ შემთხვევაში (თხრილი № 3) ენაცვლება სილანარევი სტერილური ფენა (სიმძლავრე 5,5 მ) ან ფხვიერი სტერილური (სიმძლავრე 0,5 მ, თხრილი № 4). კულტურული ფენა, რომელიც უშუალოდ მოსდევს სტერილურს სხვადასხვა სიმძლავრისაა (0,6 მ-დან თხრილი № 1 - 1,8 მ-მდე თხრილი № 5). ნაქალაქარზე გამოვლენილი მასალა ორგვარია: არქიტექტურული ნაშთები და კერამიკა. არქიტექტურული ნაშთები ძირითადად წარმოადგენს რიყის ლოდებისა და დაუმუშავებელი კვადრებისაგან შედგენილ საძირკველთა სხვადასხვაგვარ წყობას, რომლის მიხედვით შენობათა დაგეგმარების ორი განსხვავებული ტიპი განირჩევა - სწორკუთხა და წრიული. ქრონოლოგიური თვალსაზრისით აღსანიშნავია, რომ წრიული ნაგებობები განეკუთვნება ძვ.წ. V-IV საუკუნეებს. მომდევნო ხანაში კი მხოლოდ ოთხკუთხა შენობები გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ № 3 თხრილში გამოვლენილი, გეგმაში წრიული საკურთხეველი (დიამეტრი 1 მ), რომელსაც მხოლოდ აღმოსავლეთის მხრიდან 1,2 სიმაღლის კედელი ჰქონდა ამოშენებული (რიყის ქვის კონსტრუქცია) და რომელიც ასევე ძვ.წ. V-IV საუკუნეს განეკუთვნება. კერამიკული მასალა ორ ჯგუფად იყოფა - ადგილობრივი და იმპორტული. ადგილობრივ ნაწარმში, თავის მხრივ, ფორმით გამოირჩევა კოლხური (ყურმილიანი დოჭები, ბაღიები, ქვევრები, სასმისები) და იბერიული (საღებავით მოხატული დოჭები, ქვევრები, ფიალები, თეფშები და ა.შ.) ჭურჭელი. ცალკე ჯგუფს ქმნის ბერძნულის მიბაძვით დამზადებული კერამიკა (ლუთერიები, ქუსლიანი თასები), რომლებიც გვიან ელინისტური ხანით თარიღდება. განსაკუთრებით საყურადღებოა იმპორტული ნაწარმი, რომელიც შეიცავს ძვ.წ. VI საუკუნის იონურ თასებს (პირველი შემთხვევა ამიერკავკასიის შიდა რაიონებისათვის), ძვ.წ. V საუკუნის ატიკურ კილიკებს და ძვ.წ. IV-II საუკუნეების მცირეაზიურ შავლაკიან კერამიკას. ასევე საყურადღებოა ამფორების ფრაგმენტების აღმოჩენის ფაქტიც. კეცის შემადგენლობისა და ფერის მიხედვით, საფიქრებელია, რომ ისინი წარმოადგენდნენ რომელიღაც სამხრეთ-პონტოური ქალაქის ნაწარმს. ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გამოვლენილია ოცამდე სხვადასხვა პერიოდის სამარხი (ძვ.წ. VII- ახ.წ. I), რომელთაგან აღსანიშნავია № 90-3 (მდიდრული. შეიცავდა ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს

ნაწარმს) და № 96-5 (შეიცავდა ქარონის ობოლს - პონტოს მეფის პოლემონიონ II ვერცხლის მონეტას, ახ.წ, 49-63 წწ.).

აწყურის ნაქალაქარი, საფიქრებელია, რომ წარმოადგენს „ქართლის ცხოვრების“ სოსანგეთის ნაშთებს, სამხრეთ საქართველოს ადმინისტრაციულ და რელიგიურ ცენტრს ანტიკურ ხანასა (ძვ.წ. IV-ახ.წ. IV სს.) და ადრეულ შუასაუკუნეებში.

ოთ. ლორთქიფანიძე (თბილისი)

ბერძნული სამყარო და კავკასია

მოხსენების მიზანი: კავკასიისა და მისი ცალკეული რეგიონების მსოფლიო ისტორიულ-კულტურულ პროცესში მონაწილეობის შესწავლის მნიშვნელობაზე ყურადღების აქცენტირება, ბერძნულ სამყაროსთან ურთიერთობის მაგალითზე (ვიდრე ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდე და ელინისტური სახელმწიფოების შექმნამდე, რომელთაც სათავე დაუდეს თვისობრივად ახალი ტიპის ურთიერთობებს).

1. „კავკასია“, როგორც დიდი გეოგრაფიული რეგიონის აღმნიშვნელი სახელწოდება (ე.ი. მისი თანამედროვე გაგებით), ადრეულ ბერძნულ ლიტერატურაში არ გვხვდება. ამ სახელით იხსენიება მხოლოდ კავკასიონი (ქედი) და მისი მწვერვალები. ეტიმოლოგია უცნობია; მრავალ მოსაზრებათაგან ჯერ არც ერთი არაა აღიარებული დამაჯერებლად. მსგავსი ტოპონიმები დამოწმებულია თვით საბერძნეთის ტერიტორიაზე, მაგ., „კავკასიის მთა“ არკადიაში (ლიონისე ჰალიკარნასელი I, 161: Καυκάσιον ὄρος).

სახელწოდებას „კავკასია“ (Καυκάσιος) თანამედროვე კავკასიის ქედის მწვერვალის აღსანიშნავად („უდიდესის მთის მწვერვალთა შორის“) პირველად ვხვდებით ესქილესთან („მიჯაჭული პრომეთე“, 438, 745-746:Καυκάσιον μῦλ' ἔχ', ὄρε' ἔχ' ἄσπετον).

2. ელინური მითოლოგია ბერძენთა პირველ საზღვაო მოგზაურობებს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებისაკენ (არგონავტების შესახებ თქმულებებში რომაა ასახული) მიაწერს ტროის ომის წინარე პერიოდს, ე.ი. მიკენურ ხანას (ტროის ომის სავარაუდებელ თარიღად მიიჩნევენ ძვ.წ. XIII ს-ის 60-იან ან 40-იან წლებს), მაგრამ დამაჯერებელი დამადასტურებელი არქეოლოგიური მასალა ჯერ არ მოგვეპოვება (მიკენური კერამიკის აღმოჩენა მაშატში, თურქეთში, იმედის მომცემია, მაგრამ მისი გავრცელების გზა სადისკუსიოა). მომავალში, რომც დადასტურდეს ბერძენთა ზღვით მოგზაურობა შავიზღისპირეთში მიკენურ ხანაში, მაინც მას ვერ

მივიჩნევთ თუნდაც რამდენადმე რეგულარული ურთიერთობის არსებობის მოწმობად, რამდენადაც იმ დროის ზღვით მოგზაურობანი ძირითადად მეკობრული ხასიათისა იყო (შდრ. თუკიდიდეს, I, 7; აგრეთვე ერატოსთენეს ცნობა დამოწმებული სტრაბონთან, XI, 3,2.).

3.0. ბერძნული სამყაროს კავკასიის შავიზღვისპირეთთან მეტნაკლებად აქტიური კონტაქტების არსებობის დამადასტურებელი მონაცემები ძვ.წ. IX-VIII საუკუნეებისაა. ამ დროს ზღემა ბერძნული საზოგადოების აზალი მძლავრი აღმავლობა (რომელსაც ზშირად უაზლეს სამეცნიერო ლიტერატურაში „რენესანსს“ უწოდებენ), პოლისის ჩამოყალიბება, ხელოსნური წარმოებისა და კაჭრობის (განსაკუთრებით ევბეურის) ინტენსიური განვითარება, პირველი კოლონიების დაარსება როგორც დასავლეთში (პითეკუზა), ასევე აღმოსავლეთში (ალ-მინა, ტელ-სუკასი).

3.1. ბერძნების აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთთან კონტაქტების მოწმობად შეიძლება მივიჩნიოთ წერილობითი წყაროების მონაცემები: სინოპეს თავდაპირველი დაარსება ჯერ კიდევ ძვ.წ. VIII ს-ში - კიმერიელთა მცირე აზიაში ყოფნის დროს (ფსევდო-სკიმნოსი, 941-945); არგონავტების შესახებ ბერძნული თქმულებების (რომელთაც უკვე იცნობს ჰომეროსი - „ილიადა“, XXI, 34-36; XXIII, 746-747; „ოდისეა“, X, 137; XII, 51-72) პოპულარობა ძვ.წ. VIII-VII სს-ის ბერძნულ ლიტერატურაში (ჰესიოდეს, ევმელოს კორინთელი, ნავპაკტიკა, კიკლიკური ეპოსი); მოხსენიება გეოგრაფიული სახელწოდებისა: „კოლხეთი“ (ევმელოს კორინთელი, ფრაგ. 2), „ფასისი“ (ჰესიოდეს, თეოგონია, 333-340), აგრეთვე სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ტომებისა და გეოგრაფიული პუნქტებისა (პაფლაგონიელები, ალიძონები, ალიბე//ზალიბე, პართენიოსი//ბარტინ სუ) ე.წ. „ტროელთა კატალოგში“ („ილიადა“, II, 851-857). ეს ფაქტები შეიძლება აიხსნას მხოლოდ იმ დროს არსებული უშუალო კონტაქტებით. შესაძლოა უკვე ამ დროს ბერძნები იცნობდნენ კავკასიონის ქედის გადაღმა მხარეებსაც, რაც თითქოს ასახულია არისტეოსის „არიმასპია“-ში.

3.2. არქეოლოგიური მონაცემები ნათელყოფენ თუ რატომ მაინცდამაინც კოლხეთს დაუკავშირდა თქმულება არგონავტების შესახებ: ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრისა და I ათასწლეულის დასაწყისის შავიზღვისპირეთის ცალკეულ რეგიონებში დემოგრაფიული სიტუაციის შედარებითი ანალიზი ცხადყოფს, რომ სწორედ კოლხეთი (დღევანდელი დასავლეთ საქართველო) გამოირჩევა მაღალგანვითარებული საზოგადოებით (ე.წ. „კოლხური ბრინჯაოს კულტურა“), ხოლო VIII-VII სს-ში დამოწმებულია თავისებური დემოგრაფიული აფეთქება (მრავალრიცხოვანი ნამოსახლარები, სამაროვნები), რკინის მეტალურგიის სწრაფი აღმავლობა (რკინის სადნობი ქურები, მრავალფეროვანი და ძალზე მრავალრიცხოვანი პროდუქცია), სოფლის მეურნეობის განვითარება (სასოფლო-სამეურნეო იარაღების სიმრავლე სამარხებში, რაც უნიკალურია მსოფლიო არქეოლოგიაში).

3.3. ძვ. წ. IX-VIII და VII ს-ის ბერძნული იმპორტი შავიზღვისპირეთში ჯერ დადასტურებული არაა. ბერძნული სამყაროს შავიზღვისპირეთთან ამ დროს კონტაქტების არსებობის მოწმობად შეიძლება მივიჩნიოთ (ჰიპოთეზის დონეზე!) რიგი სიახლეებისა და გეომეტრიზაციისაკენ ტენდენცია კოლხეთის მატერიალურ კულტურაში, რომელთაც პირდაპირი პარალელი ეძებნებათ გვიანგეომეტრიულ საბერძნეთში; კერამიკაში - კანთაროსისებური ჭურჭელი და ფართო პირგადაშლილი ირიბკალთიანი ბრტყელძირა ჯამები ვანიდან (ანალოგები ლეფკანდში), აგრეთვე ზოგიერთი ორნამენტული მოტივი; სამკაულში - ერთწილადი მშვილდისებური ფიბულები (ე.წ. სუბმიკენური ტიპისა); პლასტიკაში - ზოომორფული ფიგურები (ვანი), პროტომებით მოპირდაპირე მხარეებზე (ანალოგები ოლიმპიაში, სამოსზე, დელფოში, ათენსა და ელევსინში, სამხრეთ იტალიაში); ბრინჯაოს ქანდაკებანი (ურეკი, ნიგვზიანი, მუხურჩა) ქალებისა ზეაწეული ან წინგაშვერილი ხელებით; ტახტზე და ცხენზე ბავშვიანი ქალღვთაებებისა; მამაკაცებისა - ბერეტიცებური თავსაბურავითა და სარტყელით (იარაღის ჩამოსაკიდებლად); განსაკუთრებითაა აღსანიშნავი ბრინჯაოს ქანდაკება „მეტლისა“ (მუხურჩა), რომელიც მსგავსია ოლიმპიიდან ცნობილი ძვ.წ. VIII ს-ის ბრინჯაოსა და ტერაკოტული ფიგურებისა. მეორე მხრივ, კუნძულ სამოსიდან ცნობილია სერია „კავკასიური ტიპის“ ძვ.წ. VIII-VII სს-ს ნივთებისა (ზარაკები, სარტყელის ბაღთები, ბავშვიანი მხედარი-ქალის ქანდაკება), რომელიც ბერძენთა კავკასიურ სამყაროსთან ურთიერთობის მოწმობადაა აღიარებული (H. Möbius, U. Jantzen, M. Voyatzis).

4.0. ბერძენთა რეგულარული კონტაქტი და მათი ურთიერთობა კავკასიის შავიზღვისპირეთთან და მის შიდა რაიონებთან იწყება ბერძნული ახალშენების დაარსებით, ძირითადად მილეტელებისა, იონური კოლონიზაციის მეორე ეტაპზე (ძვ.წ. VI ს-ის 90-იანი - 60-იანი წლები).

4.1. ადგილობრივი კავკასიური ხალხების ტერიტორიები, სადაც ბერძნული ახალშენები (პოლისები, ემპორიები) დაარსდა, განისაზღვრება ბერძენი ავტორების მონაცემებით (რომელთაგან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ფსევდო-სკილაქსის „პერიპლუსი“). გამოიყოფა 4 ძირითადი რეგიონი.

A. სამხრეთი (სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი) - სინოპეს კოლონიები: კოტიორა (ტიბარენიაში), კერასუნტი (ხალიბების ქვეყანაში), ტრაპეზუნტი (კოლხების ქვეყანაში).

B. ცენტრალური (აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი, კოლხეთი): ფასისი, გიენოსი (ტუენოსი), დიოსკურია.

C. ჩრდილოეთი (ჩრდილო-დასავლეთ შავიზღვისპირეთი): ტორიკი (ტორეტების ქვეყანაში), ბატები (კერკეტების ქვეყანაში?).

D. უკიდურესი ჩრდილოეთი (ტამანი, ყუბანი): გორგიპია, ფანაგორია, ჰერმონასა, კეპები მეოტებთან და სინდებთან.

5.0. კავკასიის ცალკეულ რეგიონებში ბერძენთა ინტერესები განსხვავებული იყო, თუმცა ძირითადად ადგილობრივი ნედლეულის ათვისებისა და ექსპორტისაკენ მიმართული (ამაშია ძირითადი განსხვავება დასავლეთსა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში დაარსებული ბერძნული ქალაქებისაგან, რომელნიც ძირითადად ვრცელი სასოფლო-სამეურნეო ტერიტორიების ათვისებით იყვნენ დაინტერესებული):

A რეგიონის ბერძნული ქალაქები მიმართული იყვნენ ხალიბური რკინის ექსპლოატაციისა და ექსპორტისაკენ; B რეგიონის - ოქროსა და საერთოდ ლითონის (შდრ. სტრაბონი - I, 2,33) ასევე გემოსაშენი ხე-ტყის, სელის; C. რეგიონის - სამშენებლო ხე-ტყის (ტორიკის მიდამოებში) და შესაძლოა მონებისაც, რასაც ზელს უწყობდა მეზობლობა მეკობრეობით ცნობილ ტომებთან - აქელებთან, ჰენიოხებთან (შდრ. სტრაბონი, XI, 2612; XVII,3,24; არისტოტელე, პოლიტიკა 1338 b, 21-24).

5.1 არქეოლოგიური მასალები მოწმობენ, რომ ბერძნული ქალაქები თითქმის მაშინვე, დაარსებიდანვე ამყარებენ სავაჭრო ურთიერთობებს ადგილობრივ მოსახლეობასთან (იონური კერამიკის აღმოჩენები ბერძნული ქალაქების ირგვლივ მდებარე ადგილობრივი მოსახლეობის ტერიტორიებზე).

ვაჭრობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან ხორციელდებოდა ძირითადად ბერძნული ქალაქების ბაზრებზე ან საგანგებოდ გამოყოფილ ადგილებში, რის თვალსაჩინო მოწმობაა ბერძენ ავტორთა ცნობები, რომელნიც მსხვილ ბერძნულ ქალაქებს „ადგილობრივ ტომთა ემპორიონებად“ მოიხსენიებენ (შდრ. სტრაბონი, „გეოგრაფია“, VII, 4, 5; XI, 2, 3; XII, 2, 17). ამასთან ერთად, როგორც ჩანს, ბერძენი ვაჭრები სავაჭროდ მიემართებოდნენ ქვეყნის შიდა რაიონებშიც, რისთვისაც ადრევე გაკვალულ სახმელეთო გზებთან ერთად იყენებდნენ სამდინარო მაგისტრალსაც, რასაც თვალსაჩინოდ მოწმობს ბერძნული იმპორტის ტოპოგრაფია. განსაკუთრებით ინტენსიურად გამოყენებული ჩანს კავკასიის ისეთი დიდი მდინარეები, როგორიცაა ყუბანი (ჰიპანისი) და რიონ-ყვირილა (ფასისი). ამ მდინარეების გასწვრივ მდებარე ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი იმპორტულ საგნებს შორის არის ბერძნული კერამიკისა და ტორევეტიკის მაღალმხატვრული ნიმუშები (ულიაპი, სემიბრატნი - ყუბანისპირეთში; ვანი, საირხე - კოლხეთში). ამ ნივთების ერთი ნაწილი მაინც, შესაძლებელია წარმოადგენდა „დიპლომატიურ ნობათსაც“.

5.3. ბერძნულ ქალაქებთან ვაჭრობაში, ბუნებრივია, უფრო აქტიურად ზღვასთან ახლოს განლაგებული რეგიონები იყვნენ ჩართული. ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე (და იმის გათვალისწინებით, რომ კავკასიური შავიზღვისპირეთის ყველა რეგიონი ერთნაირად არაა შესწავლილი), ფიქსირდება რიგი საინტერესო მომენტებისა. ასე მაგ., B და C რეგიონებში ბერძნული სამყაროს ადგილობრივ მოსახლეობასთან ვაჭრობის ადრინდელ ეტაპზე (ძვ.წ. VI

ს-ის მეორე ნახევარი) უფრო აქტიურ როლს ასრულებენ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის ცენტრები (მილეტის წამყვანი როლით), ხოლო IV-V სს-ში გაბატონებული მდგომარეობა ათენს უკავია. რამდენადმე სხვაგვარი სიტუაციაა D რეგიონში, რომელიც ბოსფორის სახელმწიფოს პოლიტიკური და სავაჭრო ინტერესების სფეროში იყო მოქცეული.

5.4. ძვ.წ. VI-IV ს-ის პირველ ნახევარში ბერძნული იმპორტი ვრცელდება შავი ზღვიდან საკმაოდ დაშორებულ კავკასიის რეგიონებში:

აღმოსავლეთ საქართველოში, მდ. მტკვრისა და მისი მარცხენა შენაკადების - ლიახვისა და ფრონეს ხეობებში აღმოჩენილია ძვ.წ. VI ს-ის მეორე ნახევრის ატიკური „წვრილფიგურული“ სტილის შავფიგურული (ხოვლე), აღმოსავლურ ბერძნული „ფიკელურას“ სტილის (ავლევი) და V ს-ის ატიკური შავლაკიანი კერამიკის (რუსთავი) ფრაგმენტები. ეს იმპორტი ამ რეგიონებში ქ. ფასისიდან ვრცელდებოდა. მაღალმთიან რაიონებში (ყაზბევი) ნაპოვია ძვ.წ. V ს-ის აღმოსავლურ-ბერძნული (თუმცა არამეულწარწერიანი) ომფალოსიანი ფიალა გედის თავის გამოსახულებებით. აწყურში - ძვ.წ. VI და V ს-ის აღმოსავლურ-ბერძნული და ატიკური კერამიკა.

სომხეთიდან ცნობილია ბერძნული მონეტები: ძვ.წ. VI ს-ის ათენის (ხანგეზური), მილეტის (არინბერდი); აღმ. მცირეაზიული ტორევეტიკა, როგორიცაა დიონისური სცენებით მორთული ვერცხლის რიტონი (ერებუნი), იონური მცირე აზიაში დამზადებული“ (ბ. არაქელიანი); ატიკური შავფიგურული კილიკი (ოშაკანი). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სომხეთთან ბერძნული სამყაროს ურთიერთობაში ერთგვარ საშუაშაველო როლს ქალაქი ტრაპეზუნტი ასრულებდა.

6. ბერძნული სამყაროს კონტაქტები ადგილობრივ მოსახლეობასთან საკმაოდ მრავალფეროვნებით აისახა ბერძნულ ლიტერატურაში.

ა) „პერიპლუსებსა“ და „პერიეგესებში“ (ჰეკატე მილეტელი, ფსევდო-სკილაქსი), აგრეთვე საისტორიო თხზულებებში (ჰეროდოტე, ქსენოფონტი) ჩნდება ცნობები კავკასიის ქვეყნებისა და ხალხების შესახებ. მათი მნიშვნელობა განუზომელია: ისინი წარმოადგენენ ერთადერთ წერილობით წყაროს იმდროინდელი კავკასიის ეთნო-პოლიტიკური სიტუაციის შესახებ.

ბ) კავკასია დამკვიდრდა ბერძნულ მითოლოგიაში (თქმულებები არგონავტებზე, პრომეთეზე, ამორძალებზე, არიმასპებზე).

გ) ბერძნულ მითოლოგიასთან კონტექსტში განიხილება კავკასიის ზოგიერთი ტომის (აქეელები, ჰენიოხები) თუ გეოგრაფიული პუნქტის (დიოსკურია) სახელწოდებანიც.

დ) ადგილობრივი ეთნონიმები და ტოპონიმები გვევლინება ბერძნული ქალაქების სახელწოდებად (მაგ. ტორიკი ტორეტებიდან), ან შავი ზღვის ცალკეული ნაწილების აღსანიშნავად (მაგ. „კოლხური ზღვა“ - სტრაბონი, XI, 1, 6: „Κολχική Θάλασσα“) ან ღლეკანდელი აზოვის ზღვის სახელად („მეოტიდა“).

7.0. ძალზე რთულია, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი, საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორი იყო ბერძნული ცივილიზაციის ზემოქმედება კავკასიის ხალხთა კულტურაზე, კულტურათა დიალოგის შედეგად ადგილობრივ საზოგადოებაში მომხდარი ტრანსფორმაციები. ამ ასპექტში შეიძლება საუბარი იყოს მხოლოდ კავკასიის შავიზღვისპირეთის რეგიონებზე, რამდენადაც ძვ.წ. VI-V სს-ში ცენტრალური და სამხრეთ კავკასია ჯერ კიდევ არ იყო მოქცეული ბერძნულ სამყაროსთან რეგულარული კონტაქტების არეალში.

7.1. D რეგიონში (ყუბანი, ტამანი), რომელიც ბოსფორის სამეფოს გავლენის სფეროში იყო მოქცეული, შედარებით სწრაფად განვითარდა ბერძნულ სამყაროსთან ინტეგრაციის პროცესი: მეოტებისა და სინდების ტერიტორიებზე ჩნდება ბერძნული დასახლებანი (მაგ. სემიბრატნი), მიმდინარეობს ადგილობრივი მოსახლეობის (განსაკუთრებით სინდების) ძლიერი ელინიზაცია. მეოტებში უკვე ძვ.წ. V ს-დან მზადდება ბერძნული ტიპის (კანთაროსები, სათევზე ლანგრები, ლარნაკები) ადგილობრივი ნაცრისფერი კერამიკა (ი. კამენეცკი).

7.2. განსახვავებული სიტუაციაა კოლხეთში. ძვ.წ. VI-V სს-ში ბერძნულ სამყაროსთან კონტაქტებს არ მოჰყოლია შედეგად რამდენადმე ძირეული ტრანსფორმაციები. ბერძნული ცივილიზაციის გავლენა ყველაზე უფრო თვალსაჩინოდ სამონეტო მიმოქცევაში გამოიხატა. ადგილობრივ წარჩინებულთა წრეებში თითქოს ვრცელდება ბერძნული დამწერლობაც (რაზედაც შესაძლოა მიუთითებდეს მდიდრულ სამარ-ხებში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელზე ბერძნული ასოებით ამოკაწრული სახელები, თუმც ასეთები ჯერჯერობით მეტად მცირერიცხოვანია). მთლიანად კი კოლხეთმა შეინარჩუნა თავისი ეთნოკულტურული სისტემის იერსახე: ტრადიციული ჯარგვალური ხუროთმოძღვრება, კერამიკაში ტიპიური კოლხური ფორმები (ორნამენტირებული პირის გვირგვინიანი და დაღარულ ზედაპირიანი ქედიანი ქვევრები; ბიკონუსური ღოჭები; ჭიქისებური, ცილინდრულტანიანი თუ კონუსისებურ ძირიანი სასმისები). კოლხური მხატვრული კულტურის სპეციფიკური ნიშნები ყველაზე უფრო ნათლად ოქრომჭედლობაშია წარმოდგენილი და განსაკუთრებით თვალსაჩინოა კოლხური თავსამკაულის (დიადემები, საყურეები) ტიპოლოგიური, სტილისტური და იკონოგრაფიული თვალსაზრისით თანადროულ ბერძნულ და აქემენიდურთან შედარებითი ანალიზისას.

8. ძვ.წ. VI-IV სს-ის პირველი ნახევრის სავაჭრო-ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა ბერძნულ სამყაროსთან მძლავრი ბიძგი მისცეს და მყარი საფუძველი შეუქმნეს კავკასიის ჩართვას მსოფლიო ვაჭრობაში: ელინისტურ ეპოქაში კავკასიის ქვეყნებზე გაივლიან მსოფლიო სავაჭრო-სატრანზიტო გზები, როგორც დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ (ფასისიდან რიონ-ყვირილას მაგისტრალითა და კასპიის ზღვით ინდოეთამდე), ასევე ჩრდილოეთიდან (აორსებიდან და

სირაკებიდან) სამხრეთისაკენ (აღმოსავლეთ საქართველოსა და სომხეთის გავლით).

ზ. მახარაძე (თბილისი)

ახალი აღმოჩენები სოფ. კავთისხევთან

1995-96 წწ. კასპის რ-ის არქეოლოგიური ექსპედიცია ატარებდა გადარჩენით სამუშაოებს სოფ. კავთისხევის მიდამოებში, მისგან დასავლეთით 1,5 კმ-ზე „იორამის გორასთან“ და აღვილ „მლაშეებში“.

გაითხარა ერთი მოზრდილი ყორღანი (დიამეტრი 20 მ), ქვით ნაგები მიწისზედა ნაგებობით (4 x 4 მ), მიწაყრილიანი, შემოვლებული ქვის სარტყლით. ყორღანი ძლიერ დაზიანებული და გაძარცვული იყო. კამერაში აღმოჩნდა ერთი ჭურჭლის ფრაგმენტები, სფერულტანიანი, ძაბრისებური გადაშლილი ყელით, დამზადებული ნამჯანარევი თიხისაგან, წითლად გამომწვარი. ყორღანი თავისი კონსტრუქციით და კერამიკით მიეკუთვნება ამიერკავკასიაში ადრეული ყორღანების ჯგუფს და შესაძლოა წინამტკვარარაქსულ პერიოდს ეკუთვნოდეს.

გაითხარა აგრეთვე ექვსი სამარზი, ქვაყრილიანი (თითოეულის დიამეტრი 6-7 მ), რომელიც მიეკუთვნება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპს.

თ. მეშველიანი (თბილისი)

საერთაშორისო ექსპედიცია ძუძუანას მღვიმეში (დასავლეთ საქართველო)

1. 1993 წელს ერთი მხრივ ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმსა და მეორე მხრივ ჰარვარდისა (აშშ) და ჰიბრუს (ისრაელი) უნივერსიტეტებს შორის დაიდო ხელშეკრულება ერთობლივი არქეოლოგიური სამუშაოების შესახებ ძუძუანას მღვიმეში, სადაც აღმოჩენილია ორი კულტურული ფენა I ენეოლით - ადრებრინჯაოს ხანისა და II - ზედაპალეოლითური პერიოდის.

2. ძუძუანას მღვიმე მდებარეობს ჭიათურის რაიონის, სოფ. მღვიმევის ტერიტორიაზე ე.წ. ნიკრისას ღელის (მდ. ყვირილას

მარჯვენა შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე მდინარის დონიდან 12 მ სიმაღლეზე. მღვიმე დიდი ზომისაა, ტალანური ტიპის. შესასვლელის სიგანე 22 მ, სიმაღლე - 15 მ, ზოლო სიგრძე 160-170 მ. დღის სინათლე აღწევს 60 მ-ზე. კულტურულ ფენათა სიმძლავრე 3,5 მეტრია.

სტაციონარულ გათხრებს მღვიმეში აწარმოებდა ყვირილას ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია ბატონ დ. თუშაბრამიშვილის ხელმძღვანელობით 1966 წლიდან 1975 წლის ჩათვლით.

3. სამწუხაროდ, ისევე როგორც საქართველოს სხვა პალეოლითურ ძეგლებზე ძუძუანას მასალის ინტერპრეტაცია ეყრდნობოდა მხოლოდ ე.წ. ტიპოლოგიურ შედარებით მეთოდს. არ იყო ჩატარებული არც გეომორფოლოგიური არც პალინოლოგიური ძიებანი. მხოლოდ ჯერ 1983 წელს, ზოლო შემდგომ 1986 წელს მოხერხდა ამ ხარვეზის ნაწილობრივ შევსება, ისიც არასრული ფორმით. გათხრილია ძეგლის ფართობის 1/10-ზე ნაკლები. ესეც, რასაკვირველია, არ უწყობს ხელს მასალის მთლიანად აღქმას.

ანალოგიური მდგომარეობაა საქართველოში აღმოჩენილი ზედაპალეოლითური ხანის თითქმის ყველა ძეგლზე. ეს კი, რასაკვირველია, ხელს უშლის ისეთი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური პერიოდის შესწავლას, როგორიცაა ამიერკავკასიის ზედაპალეოლითური ხანა. და თუ ამას დავამატებთ იმასაც, რომ ზედა პალეოლითური სადგომები ამიერკავკასიაში ნაპოვნია მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში გასაგებია ის დიდი დაინტერესება, რომელსაც იწვევენ ჩვენი ძეგლები და მათ შორის ძუძუანა.

4. ზემოთ ჩამოთვლილი ხარვეზების აღმოფხვრის ერთ-ერთი ცდაა ჩვენი უცხოელ კოლეგებთან დადებული ხელშეკრულება, რომლის მეშვეობით 1995 წელს დაიწყო ერთობლივი არქეოლოგიური სამუშაოები ძუძუანაში და გაგრძელდება 1999 წლის ჩათვლით.

1995 წელს ჩატარდა მოსამზადებელი სამუშაოები (დამონტაჟდა კვადრატული ბადე, გასუფთავდა მღვიმე, შეიღობა შესასვლელი და სხვ.), 1996 წელს კი დაიწყო სტაციონარული გათხრები, რომელშიც გარდა ჩვენი თანამშრომლებისა მონაწილეობდნენ, როგორც გეოგრაფიისა და გეოლოგიის ინსტიტუტის თანამშრომლები ისე ამერიკელი და ქართველი ასპირანტები და სტუდენტები.

გ. ნარიშკინიშვილი, ნ. შანშაშვილი (თბილისი)

თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე დადასტურებული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების შესწავლას ას წელზე მეტი ხნის ისტორია აქვს. ამგვარი ძეგლების შესწავლის აუცილებლობა პირველად 1881 წელს, V არქეოლოგიურ ყრილობაზე დადგა.

მიუხედავად იმისა, რომ ამის შემდეგ საკითხს არაერთი მეცნიერი შეეხო, ამ ძეგლების თარიღის დადგენა მაინც არ მოხერხდა მათი არქეოლოგიური შესწავლელობის გამო.

მეგალითების შესწავლას ლ. მელიქსეთ-ბეგმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა, რომელიც 1938 წელს გამოქვეყნდა. მასში მოცემულია მეგალითების შესწავლის ისტორია და მათი კლასიფიკაციის ცდა. პირველი, ვინც „ციკლოპური“ ნამოსახლარების არქეოლოგიური შესწავლა სცადა, იყო ბ. კუფტინი. მან ბეშთაშენის „ციკლოპურ“ სიმაგრეზე ოთხი თხრილი გაავლო, სადაც დადასტურდა მტკვარ-არაქსული, გვიანბრინჯაოს და შუა საუკუნეების ხანის ფენები. ამ მონაცემების საფუძველზე, შემდგომში, ციკლოპური ნამოსახლარების ქვედა თარიღი ძვ.წ. III ათასწლეულით განისაზღვრა. გამოთქმულია მოსაზრებები, რომ ასეთი ძეგლები ურარტული ხანით ან შუა საუკუნეებით თარიღდება. ვ. ცინცაძეს და რ. მეფისაშვილს ისინი ძვ.წ. II-I ათასწლეულების ძეგლებად მიაჩნიათ. გ. მელიქიშვილი დიაუხის პოლიტიკურ გაერთიანებას უკავშირებს.

უნდა აღინიშნოს, რომ ეს თარიღები არქეოლოგიური მასალების გაუთვალისწინებლადაა მიღებული. „ციკლოპური“ ნამოსახლარების გეგმაზომიერ არქეოლოგიურ შესწავლას 1990 წლიდან შეუდგა წალკის არქეოლოგიური ექსპედიცია. თრიალეთში ინახა ყველა ადრე ცნობილი „ციკლოპური“ სიმაგრე და მიკვლეულ იქნა რამდენიმე ახალი.

ადრე გამოქვეყნებული და ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ძეგლების საფუძველზე „ციკლოპური“ ნამოსახლარები სამ ძირითად ჯგუფად შეიძლება დაიყოს:

I. „ციკლოპური“ ნამოსახლარები, რომელიც გამართულია მდინარეთა ხერთვისში და არა აქვთ მთლიანი ზღუდე. მათ ორი მხრიდან იცავს ციცაბო ფლატე, ღია ნაწილი კი გამაგრებულია მძლავრი კედლით და ღრმა თხრილით. ასეთი ჩვენთვის მხოლოდ ერთია ცნობილი - ბეშთაშენის „ციკლოპური“ ნამოსახლარი.

II. ნამოსახლარები, სადაც დასტურდება ციტადელი და მის გარეთ არსებული დასახლება. ასეთებია - საბეჭდავი, უწყლო (სანთა), კნოლე, ბარეთი, სამშვილდე, ახალქალაქი (დაშ-ბაში), აბული და სხვ.

III. ცალკე მდგომი სიმაგრეები - თეზი (აერანლო), ზეულრმა (ნარდევანი), ჩოლაყი, უწყლოს (სანთა) ქვედა ციხე, შაორი, კოზაჯი (გუმბათი), ჩხიკეთა და სხვ.

დღეისათვის მხოლოდ I და II ტიპის ნამოსახლარებზე შეიძლება საუბარი. III ტიპის არცერთი ნამოსახლარი არ გათხრილა.

I ტიპი: ბეშთაშენის „ციკლოპური“ ნამოსახლარის ქვედა თარიღზე საუბარი ჯერ კიდევ ნაადრევია. მიუხედავად იმისა, რომ აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის (ადრე ბრინჯაოს ხანა) მძლავრი კულტურული ფენაა დადასტურებული, მისი მიკუთვნება სასიმაგრო სისტემასთან ძნელია. საუბარი შეიძლება მხოლოდ ე.წ. „ბაიბურთული“ მასალის (გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპი) და სიმაგრის თანადროულობაზე. შუა საუკუნეების ფენების და სიმაგრის ურთიერთობაც ბუნდოვანია. ერთი რამის თქმა შეიძლება - დამცველი კედლის წინ არსებული თხრილი ამ პერიოდში შეესებულება და მასზე ნაგებობებია გამართული.

II ტიპი: ამ ტიპის მხოლოდ სამი ნამოსახლარია გათხრილი - საბეჭდავი, უწყლო (სანთა) და კნოლე.

საბეჭდავის და უწყლოს (სანთა) არქეოლოგიური მასალა ძირითადად თიხის ჭურჭლითაა წარმოდგენილი და ძვ.წ. XIII-XII სს-ით თარიღდება, კნოლეს ნამოსახლარი და სამაროვანი კი - ძვ.წ. VIII-VI სს-ით.

დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალების საფუძველზე შეიძლება შემოიფარგლოს „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების გავრცელების არეალიც: თრიალეთი; მესხეთ-ჯავახეთი; ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილი, დღევანდელი თურქეთის ტერიტორია - ჭოროხის აუზი, არდაგანის ოლქი; კახეთი - უდაბნო, ნაომარი გორა; დასავლეთ აზერბაიჯანის ტერიტორია; ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთი და სევანის აუზი.

ამ ტერიტორიაზე დადასტურებული ძეგლები ძირითადად II და III ტიპის ნამოსახლარებს მიეკუთვნება. სამწუხაროდ მათი უმეტესი ნაწილი არქეოლოგიურად შეუსწავლელია.

„ციკლოპური“ ნამოსახლარების გათხრა სრულიად ახლებურად აყენებს ბევრ პრობლემას და ახალი საკითხების დაყენების საშუალებას იძლევა, როგორც ისტორიული, ისე კულტურული მემკვიდრეობის თვალსაზრისით.

მიუხედავად იმისა, რომ დღეისათვის არც თუ ისე ბევრი ნამოსახლარია გათხრილი და ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი ტიპის სიმაგრეებიც არ არის შესწავლილი, შესაძლებლად მიგვაჩნია დაუშვათ, რომ II ტიპის ციკლოპური ნამოსახლარები ძვ.წ. II ათასწლეულის II ნახევარში და ძვ.წ. I ათასწლეულის I ნახევარში ფუნქციონირებდნენ. ეს კი გარკვეული შეხედულების გამოთქმის შესაძლებლობას იძლევა.

„ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების გრანდიოზულობა, რაც დიდ სამუშაო ძალებს და შრომის გარკვეულ ორგანიზაციას

მოითხოვს, თავისთავად სვამს საკითხს იმ საზოგადოების რაობის თაობაზე, რომელსაც შეეძლო მათი აგება. მით უმეტეს, რომ წალკის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გათხრილი საბეჭდავის, უწყლოს და კნოლეს ნამოსახლარები საშუალებას იძლევა ითქვას, რომ ისინი წინასწარ შემუშავებული გეგმის მიხედვითაა აშენებული (სასიმაგრო სისტემა, საცხოვრებელი სახლები, ქუჩები, მოედნები და სხვ. ერთდროულადაა აგებული).

თავის დროზე გ. მელიქიშვილმა „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ასურული წყაროების დაიაენის და ურარტული წყაროების დიაუზის პოლიტიკურ გაერთიანებას დაუკავშირა. ეს ჰიპოთეზა დღეისათვის გარკვეულ მატერიალურ დადასტურებას იძენს II ტიპის „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და არქეოლოგიური მასალის სახით.

ყოველივე ზემოთქმული „ციკლოპური“ ნამოსახლარების და სიმაგრეების შემდგომი შესწავლის აუცილებლობაზე მიუთითებს.

მ. ნიორაძე (თბილისი), ა. იუსტუსი (მაინცი)

დმანისის ადრეპალეოლითური ძეგლის არქეოლოგიური კვლევის შედეგები

კავკასიაში ადამიანის ყველაზე უფრო ადრეული დასახლების ნაშთებს 80-იან წლებში მიაკვლია და შეისწავლა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დმანისის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი ვ. ჯაფარიძე) სოფ. პატარა დმანისში, ნაქალაქარის ტერიტორიაზე. 1991 წლიდან დღემდე ძეგლზე ქართველ და გერმანელ მეცნიერთა ერთობლივი სამუშაოები მიმდინარეობს.

კულტურულ ფენაში (II-V) აღმოჩნდა ქვის არტეფაქტები, მათთან ერთად ვილაფრანკული ასაკის ფაუნისტური კომპლექსი, ზოლო V ფენაში - ნამარსი ჰომინიდის - *homo erectus*-ის ქვედა ყბა კბილებით. ქვის არტეფაქტები სხვადასხვა ფენებიდან ერთგვაროვანია. არ ჩანს განსხვავება ქვის დამუშავების ტექნიკაში, იარაღთა ტიპებში, ნედლეულში.

ქვის მასალის სიუხვით გამოირჩევა II კულტურული ფენათიხნარი, მოყვითალო-მოყავისფრო, რომელიც 1992-1995 წლებში დაახ. 250 მ² ფართობზე გაითხარა (1996 წელს ითხრებოდა III ფენა, მკვრივი კირქვა, ე.წ. „ქერქი“, 35 მ² ფართობზე).

II ფენაში 6 000-მდე ქვის ნივთია მიკვლეული. იარაღის დასამზადებლად, ძირითადად, გამოყენებულია გაკაჟებული ტუფი, რომელიც მოიპოვება მდ. ფინეზაურასა და მდ. მაშავერას ხეობებში.

კოლექციაში გვხვდება: დაუმუშავებელი ქვარგვალეები, ნუკლეუსებად გამოყენებული ქვარგვალეები, ე.წ. ჩოპერები და ჩოპინგები - ქვარგვალეებზე დამზადებული უბეში საჩეხისებური იარაღები, ანატკეცები, რომელთა შორისაა რეტუშირებული, ამოდარული, ნაპირებზე იარაღად გამოყენების კვალით, მცირე ზომის (1,5-3 სმ) და სხვ. ბიფასები არ აღმოჩენილა.

ქვის გაბობის ტექნიკა მარტივი და არასტანდარტულია. ქვის დამუშავება ხდებოდა ადგილზე, რაზედაც მიუთითებს ზელკვერების, ნუკლეუსების, სხვადასხვა ზომის ანატკეცების, მათ შორის ქერცლისებურის, აღმოჩენა. ქვის მასალის კონცენტრაცია, მათი განაწილება ნამოსახლარის ფართობზე მიუთითებს ადამიანის ბინადრობაზე ზანგრძლივი დროის განმავლობაში.

ქვის ნაწარმი - ქვარგვალეებზე დამზადებული იარაღები, ანატკეცები, ნუკლეუსები და სხვ. - ტექნიკურ-ტიპოლოგიური ნიშნებით წინააშელურ კულტურას უნდა განეკუთვნებოდეს.

ძეგლის ასაკის დასადგენად საყურადღებოა კულტურული ფენების ქვეშ მდებარე ბაზალტის იზოტოპური თარიღები მიღებული კალი-არგონული მეთოდით - $1,8 \pm 0,1$ მლნ. და $1,9 \pm 0,2$ მლნ. წელი, რაც შეესაბამება პალეომაგნიტური სკალის ოლდუვაის ეპიზოდს.

არქაული ქვარგვალეების ინდუსტრია კავკასიაში მიკვლეულია აგრეთვე აზიზის მღვიმეში (მთიანი ყარაბაღი) და სამკუთხა ეზში (ყარაჩაი-ჩერქეზეთი). მათი ასაკი დმანისთან შედარებით ახალგაზრდაა. ამდენად, კავკასიის პალეოლითის ქრონოსტრატიგრაფიულ სქემაში, რომელიც ძირითადად მღვიმური ძეგლების შედარებითი და აბსოლუტური გეოქრონოლოგიის მონაცემებზე დაყრდნობითაა წარმოდგენილი, დმანისის ღია ტიპის ძეგლი სულ ქვედა, საწყისს საფეხურს იკავებს.

ახლო აღმოსავლეთის ძეგლებიდან დმანისთან მეტ სიახლოვეს ავლენს უბეიდია (პალესტინაში), რომლის ასაკია 1,4 მლნ. წელი.

არქეოლოგიური სამუშაოები დმანისის ძეგლზე გრძელდება, მოსალოდნელია ახალი საინტერესო მასალის მოპოვება, რაც უფრო სრულად გამოავლენს დმანისის პალეოლითურ კულტურას.

რ. რაშიშვილი, ბ. ჯორბენაძე (თბილისი)

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის აუზსა და ხევში
(აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური
ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავთან დაკავშირებით).

1971 წელს ჟინვალის ჰიდროკომპლექსის მშენებლობასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში ჩამოყალიბდა ჟინვალის კომპლექსური არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელსაც 1986 წლიდან, ამ რეგიონში არქეოლოგიური ძიების არეალის მკვეთრ გაფართოებასთან დაკავშირებით (ეს კი გამოიწვია ახალმა დიდმა მშენებლობებმა), ეწოდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია.

განვლილი მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში ექსპედიციამ გათხრებით შეისწავლა 100-ზე მეტი და დაზვერვების გზით არქეოლოგიური რუკისათვის აღრიცხა ათასამდე ობიექტი, რომელთა დიდი უმრავლესობა საველე სამუშაოების დაწყებამდე უცნობი იყო სამეცნიერო წრეებისა და ძეგლთა დაცვის სამსახურისათვის.

1. ქვის ხანის შემსწავლელმა რაზმმა (ზ. წერეთელი) მიუხედავად იმისა, რომ ველზე მხოლოდ 1971-1973 წწ. იმუშავა, მიაღწია მნიშვნელოვან შედეგებს, თუნდაც იმიტომ, რომ ამ რეგიონში პირველად დაფიქსირდა ზედაპალეოლითური იერის მქონე კაჟის იარაღები (სოფ. გრიგოლაანთკარი, ვარსიმაანთკარი, კაიშაურების პლატო) და ნეოლითური ხანის მასალები (ბოდორნა, სოფ. მლაშე, კაიშაურების პლატო). თუ ანაკრეფი მასალის განსაზღვრა ზუსტია, ქვის ხანის მონაპოვარში განსაკუთრებით საყურადღებოა კაიშაურების პლატოზე, საულელტეზილო გზის სამხრეთ მისასვლელთან აღმოჩენილი ნივთიერი მასალა, რაც იმის საბუთია, რომ ზედაპალეოლითში მაღალმთიანეთი მაშინდელი ადამიანის მიერ უკვე ათვისებული იყო, რაც არ გამოირიცხავს მის გავრცელებას უფრო ჩრდილოეთითაც.

2. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლთა შემსწავლელმა რაზმმა (გ. ჩიქოვანი) გამოავლინა და გათხარა უაღრესად საყურადღებო ცხრა ძეგლი, სადაც მოპოვებულია მნიშვნელოვანი ნივთიერი მასალა, მათ შორის კერამიკული, რაც საშუალებას იძლევა დავასკვნათ, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში არაგვის ჭალებში და მიმდებარე ტერიტორიაზე ბინადრობდა მოსახლეობა, რომელიც მისდევდა მესაქონლეობას და მიწათმოქმედებას. აღსანიშნავია, რომ ჟინვალში, სადაც აღწერილია და ფიქსირებულია ჰოლოცენის პერიოდის მრავალფენიანი, სტრატეგრაფიული ჭრილი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის კუთვნილი მასალები ჩნდება III შავმიწანიადაგიან ფენაში, რომელიც თანამედროვე მიწის ზედაპირიდან სამ მეტრზე ოდნავ მეტ სიღმეზე იყო მოთავსებული. თვით ეს შავმიწანიადაგიანი (III) ფენა,

ჩანს, მაშინდელი საზოგადოების მეურნეობას საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე ემსახურებოდა, რადგანაც მისი სისქე 0,5-0,6 მეტრს აღწევდა. სწორედ ამ ფენის წიაღშია აღმოჩენილი ყველაზე ადრეული ნამოსახლარის ნაშთი, არქაული კერამიკული ნატეხებითა და კარგად გაპრიალებული ქვის ცულებით. მასალის შედარებითი ანალიზი და ამ ფენის C¹⁴-ით მიღებული თარიღი, ჩვენი აზრით, შესაძლებელს ხდის, რომ ნამოსახლარი დათარიღდეს ძვ.წ. VI ათასწლეულის დასასრულით და V ათასწლეულის პირველი ნახევრით. აღნიშნული წრის შედარებით გვიანდელი ძეგლების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ადრესამიწათმოქმედო ხანის სამოსახლოები არაგვის ხეობაში წყვეტენ არსებობას ძვ.წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარსა თუ შუა ხანებში, რაც შესაძლოა, გამოწვეული იყოს კლიმატის ანაზღაურელი შეცვლით, ზეგარბი ნალექების მოზღვავეებით და „წარღვნისებრი“ წყალდიდობით, რასაც უნდა მოჰყოლოდა ბევრგან III შავმიწანიადაგიანი ფენის გადაფარვა თითქმის 1 მეტრის სისქის თიხნარი ფენით. თიხის დალექვა ამ რაოდენობით შესაძლებელი იქნებოდა მხოლოდ წყლის აკუმულაციის პირობებში, რაც ხეობის ვიწრო ადგილებში ზვავებით შეიძლება წარმოქმნილიყო, მაგრამ, ძნელად ასახსნელია როგორ მოხდა წყლის შეტბორვა ხეობის ღია ნაწილში (მაგ., სოფ. აბანოსხევში), სადაც თითქმის ჟინვალის იდენტური სტრატეგრაფიული ჭრილია დამოწმებული.

3. ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლთა შემსწავლელი რაზმის (მ. ლლონტი) და ექსპედიციის სხვა თანამშრომელთა ძალისხმევით (ლ. წითლანაძე, რ. რამიშვილი, გ. ჩიქოვანი, გ. გოგოჭური, გ. რჩეული-შვილი, ც. რობაქიძე, ც. ლომიძე) გამოვლენილია არაერთი უაღრესად საყურადღებო ძეგლი, რომელთა მიხედვითაც ჩანს, რომ მტკვარ-არაქსული კულტურა არაგვის მთელ აუზში და პირიქით ხეობებში საკმაოდ მძლავრად ყოფილა შეჭრილი. ეს ფაქტი უნდა აიხსნას შიდა ქართლის სიახლოვეთ, რომელიც წარმოადგენდა მტკვარ-არაქსული კულტურის ჩამოყალიბების ერთ-ერთ ძირითად კერას და საიდანაც ეს იმპულსები ძლიერ ნაკადად ვრცელდებოდა ჩრდილოეთ კავკასიონის ფერდობებზეც ლიახვისა და, როგორც ირკვევა, არაგვის აუზების მეშვეობით.

უშუალოდ არაგვის ჭალებში მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარები უნდა აღმოცენებულიყო II თიხნარი ფენის (იგულისხმება ჰოლოცენის დროინდელი სტრატეგრაფიული ჭრილები ჟინვალსა და აბანოსხევში) ზედაპირზე, რითაც საფუძველი უნდა ჩაყროდა ახალი II შავმიწანიადაგიანი ფენის ჩამოყალიბებას. მაგრამ, როგორც მტკვარ-არაქსული ძეგლების ერთობლივი ანალიზი გვიჩვენებს იმ დროის მოსახლეობას გაცილებით უფრო ფართო ტერიტორია ჰქონია დაკავებული, ვიდრე წინამორბედი დროის მიწათმოქმედებს. ამიტომაცაა, რომ, მაგალითად არანისის ნამოსახლარზე (მდ. არაგვის II-III

ტერასები) ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დროინდელ ფენას უშუალოდ მტკვარ-არაქსული მასალების შემცველი ფენა ფარავს.

ეთნოკულტურათა ურთიერთობების თვალსაზრისით ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ალპური ზონის და პირიქითი ზეობების ისეთი ძეგლები, როგორიცაა ფშავის არაგვის სათავეებში მდებარე ვაკისსოფელი და მისი ციხეგორი, გიორგიწმინდის ნამოსახლარი და სამაროვანი, შატილის და მუცოს ძეგლები, სვიანა-როსტიანა ხადას ზეობაში და ტყარშეტი თერგის (პირიქით არაგვის) ზეობაში. ამ კონტექსტშია განსაზღვრული და შესასწავლი ისტორიული ფზოვის ტერიტორიაზე ფიქსირებული ციხეგორების მთელი სისტემა.

4. შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლები (გ. გოგოჭური), არაგვის აუზში შედარებით ნაკლები რაოდენობითაა შესწავლილი, მაგრამ მოპოვებულია ერთობ პირველხარისხოვანი ინფორმაციის შემცველი მასალები. პირველ რიგში აღსანიშნავია, რომ ჟინვალის სამლოცველოსა და სოფ. აბანოსხევის დასავლეთ ზოლში აღმოჩენილი სამარხეული მასალების მიხედვით არაგვის აუზი შედიოდა ბედენური და თრიალეთური კულტურების გავრცელების სფეროში. ამავე დროს, ზიმშიანთმიწების სამაროვანზე აღმოჩენილი სამარხეული კომპლექსების მიხედვით ჩანს, რომ არაგვის ზეობაში შეუღწევია სამცხე-ჯავახეთიდან მომდინარე „მესხური“ კულტურის ტალღას, რომელმაც შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულისათვის მოიცვა თითქმის მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია და ცენტრალური კავკასიონის ჩრდილოეთი ფერდობებიც. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთი და ჩრდილოეთი კალთები შეიძლება ყოფილიყო ის ტერიტორია, სადაც წარმოიშვა და ჩამოყალიბდა კოლხურ-ყობანური კულტურის ერთ-ერთი მეტალურგიული კერა, რომელიც, ჩანს, საზრდოობდა სამხრეთული ეთნიკური, ეკონომიკური და კულტურული იმპულსებით (გ. გოგოჭური).

5. გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლები (ლ. წითლანაძე) არაგვის აუზში შედარებით მცირე რაოდენობითაა გათხრილი. ამ პერიოდის მასალის შემცველი ფენები ყველაზე სრულად წარმოდგენილია მჭადიჯვრის № 2 გორანამოსახლარზე (ლ. წითლანაძე). გვიანი ბრინჯაოს ადრეული საფეხურის მეტად საყურადღებო სამარხები გაითხარა ზიმშიანთმიწების სამაროვანზე (გ. გოგოჭური). შემდეგ, ამ პერიოდის ძეგლებს შორის ერთგვარი წყვეტილი შეინიშნება. შედერებით უხვად ჩნდება გვიანი ბრინჯაოს დასასრულის ძეგლები, თუმც გარდა ნარეკვავის სამაროვნისა (ლ. წითლანაძე), თითქმის ყველა შემთხვევითაა აღმოჩენილი (ფასანაური, ჩაბარუხი, მაქართა, ჭიკაანი, ზაქაანი და სხვ.).

ჩვენი დაკვირვებით დაბალ საარაგვოში, და საერთოდ მთელ აუზში, გვიანი ბრინჯაოს რომელიმე მონაკვეთში, უფრო მის შუა ხანებში, კვლავ ადგილი უნდა ჰქონოდა წარღვნისებრ წყალდიდობას, რადგანაც ჟინვალის სტრატეგრაფიული ჭრილის II შავმიწანიადაგიანი

ფენა ანაზღეულად გადაფარული ჩანს თითქმის ერთი მეტრი სისქის I თიხნარი (თითქმის სტერილური) ფენით. ამ ფენაზეა დაფუძნებული თანამედროვე შავმიწანიადაგიანი I ფენა, რომელიც უკვე ელინისტურ ხანაში უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული. ეს „წარღვნა“ შედარებით ნაკლებად უნდა შეხებოდა არაგვის მაღლივ ტერასებს.

რკინის ფართოდ ათვისების ხანაში, არაგვის აუზში, მთელ შიდა ქართლთან ერთად დიდ ძვრებს ჰქონია ადგილი. ეს მხარე, რომელიც შუა ბრინჯაოს მიწურულიდან და ადრეკოლხური ხანიდან იმყოფებოდა კოლხური კულტურის გავლენის სფეროში, ხელსაყრელი მდებარეობისა და მდიდარი რესურსების წყალობით განიცდიდა აღმავლობას. ამ პერიოდში არაგვის აუზი, ჩვენი რწმენით, წარმოადგენდა შუალედურ ზონას, სადაც ერთმანეთს ხვდებოდა დასავლური და აღმოსავლურ ქართული (აღმოსავლურ ამიერკავკასიური) კულტურის ნაკადები. ეკონომიკური და სოციალური ძვრების შთამბეჭდავ სურათს გვიხატავს ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანების ბაზალეთის და ვარსიმანთკარის სამაროვნები (ნ. მუხიგულაშვილი, ლ. წითლანაძე, ა. ბუჩუკური), სადაც საოცარი სიუხვითაა წარმოდგენილი რკინის საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი. საარაგვოს მთისწინეთისა და მთის მოსახლეობას ეთნიკურად მონათესავე ყობანური სამყაროს მეშვეობით გარკვეული კავშირი ჰქონია ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებში მცხოვრებ მომთაბარე თუ ბინადარ მოსახლეობასთან (იგულისხმება რკინის აკინაკისებრი იარაღის არსებობა სამარხეულ კომპლექსებში).

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე შიდა ქართლის ფარგლებში მდ. ყვირილას ზემო წელის ჩათვლით არსებულიყო ივერიის პოლიტიკური გაერთიანება. გამორიცხული არ არის, რომ ამ გაერთიანებაში შედიოდა ცენტრალური კავკასიონის ჩრდ. ფერდობებიც.

6. გვიანელინისტური და რომაული ხანის ძეგლები, არაგვის აუზში ითხრებოდა რამდენიმე ადგილას, რომელთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ძვ.წ. I საუკუნის მეორე ნახევრით დათარიღებული ბაგიჭალის სამაროვანი (რ. რამიშვილი, ც. რობაქიძე), ბრწყინვალე მასალების შემცველი ჟინვალის სამაროვანი (ვ. ჩიხლაძე), ძვ.წ. II-I სს. დაბა ჟინვალის (ახალი ჟინვალი) სამლოცველო (რ. რამიშვილი, ც. რობაქიძე, ი. მოძმანაშვილი). დაბა ჟინვალის სამაროვნები (რ. რამიშვილი, ვ. წიკლაური), არაგვისპირის (რ. რამიშვილი, ი. ბაქრაძე), გუდრუხის (ბ. ჯორბენაძე) თაღთების, ნეძიხის და ბადრიანების სამაროვნები (ც. რობაქიძე), ხერთვისის ელინისტური ხანის სამარხი (ნ. მუხიგულაშვილი). ძვ. ჟინვალის ფარგლებში. ამ უმდიდრესი მასალების შემცველ სამარხეულ მასალებზე დაყრდნობით გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე არაგვის აუზში ადგილი ჰქონდა დიდ ეკონომიკურ აღმავლობას, ჩრდილოეთის დიდი გზების ახალი ძალით გამოცოცხლებას და, ვფიქრობთ, მისაღებაი მოსაზრება (ვ. ჩიხლაძის) იმის თაობაზე, რომ ახალი წელთაღრიცხვის

დამღევიდან დატბორილი ჟინვალის ტერიტორიაზე უკვე არსებობდა ქალაქური ტიპის სამოსახლო, რომელიც კონტროლს უწევდა ჩრდილოეთის დიდი გზის სამხრეთ მისადგომებს, და რომელმაც იარსება ადრეული შუა საუკუნეების მიწურულამდე.

7. ადრეული შუა საუკუნეთა ხანის ძეგლებიც არაგვის აუზში საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა მიკვლეული, რომელთა შორის საგანგებო ინტერესს იწვევს კართანას (გ. რჩეულიშვილი), ბალებიანის (ჯ. წიკლაური), აბანოსხევის (გ. რჩეულიშვილი, ც. ლომიძე, ივ. წიკლაური, გ. ჩიქოვანი), თეთრიგზის (ჯ. წიკლაური) და სხვა სამაროვნები. გარდა ამისა, ადრეულ შუა საუკუნეთა ხანის დიდძალი სამარხებია შესწავლილი, ჟინვალის, დაბა ჟინვალის, ნეძიზის, არაგვისპირის სამაროვნებზე, სადაც შესანიშნავად ჩანს დაკრძალვის ქრისტიანული რიტუალის თანდათანობითი დამკვიდრება და გაბატონება არაგვის აუზის დაბლობში და მთისწინეთში უკვე IV საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ დროისათვის, ვფიქრობთ, არაგვის აუზი წარმოადგენდა სამეფო დომენს. უაღრესად დიდ მეცნიერულ ინტერესს იწვევს ადრეულ შუა საუკუნეთა ხანის ეკლესია-მონასტრები, რომელთა საკმაოდ გრძელ სიაში გამოირჩევა ბზიანას (გ. რჩეულიშვილი, კ. წერეთელი), ბალიანების (კ. წერეთელი) და დავათის (რ. რამიშვილი) კომპლექსები. მზვერავი რაზმის მიერ გამოვლენილ და ექსპედიციის ძალებით გათხრილ დავათის კომპლექსში აღმოჩნდა დღემდე ცნობილთა შორის ყველაზე ძველი და სრული ასომთავრული ანბანი, რამაც ფასდაუდებელი წყლილი შეიტანა ქართველოლოგიურ მეცნიერებაში.

8. განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლთა კვლევა, არაგვის აუზში წარიმართა სამი ძირითადი მიმართულებით:

ა) ითხრებოდა ორი არაგვის შესაყარში განფენილი ჟინვალის ვრცელი ნაქალაქარი (მ. მარგველაშვილი, გ. რჩეულიშვილი, ზ. კალანდაძე, მ. რჩეულიშვილი, ვ. ჩიხლაძე, ც. რობაქიძე, ც. ლომიძე) და მისი სასიმაგრო ნაგებობები (მ. მარგველაშვილი, გ. ჯავახიშვილი, ზ. კალანდაძე). შეიძლება ითქვას, რომ ასე მასშტაბურად საქართველოში არ გათხრილა შუა საუკუნეთა ხანის არც ერთი ნაქალაქარი, თუმცა ამჟამად ეს შესანიშნავი ძეგლი წყლითაა დაფარული. დაგროვდა ძვირფასი მასალა ქალაქგეგმარების, სამშენებლო ხელოვნების, სამშენებლო მასალების, ხელოსნობის და შუა საუკუნეთა ყოფის შესახებ. გაირკვა, რომ ქალაქი ჟინვანი (ჟინვალი) განვითარებულ შუა საუკუნეებში შედგებოდა ორი ძირითადი ნაწილისაგან: მარჯვენა სანაპიროზე (მერმინდელი სოფლის ფარგლებში) განფენილი ყოფილა სამეფო სასახლე თავისი ეკლესიით, მარნით და გალავნით, რომელსაც იცავდა 5-სართულიანი, დიდი ზურგიანი კოშკი და დასავლეთიდან კლდოვან მასივზე აღმართული წმ. ნიკოლოზის ციხე და მარცხენა სანაპიროზე მდებარე საკუთრივ ვაჭარ-ხელოსნებით და მოქალაქეებით დასახლებული ჟინვალის ნაქალაქარი, რომელსაც აგრეთვე ჰქონია საკუთარი გალავან-კარიბჭეები. ტერასულად განლაგებული

საცხოვრებელი კვარტალები და აღმოსავლეთიდან მთაზე წამომდგარი ყელის (თამარის) ციხე, რომელიც ალბათ ამ რეგიონის მმართველის ძირითად საყრდენს და ქალაქის მოსახლეობის თავშესაფარს წარმოადგენდა.

ბ) ითხრებოდა იმავდროული სამაროვნები, რომელთა შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ნაქალაქარის ვრცელი მრავალფენიანი სამაროვანი (ბ. ჯორბენაძე), რომელიც დღემდე რჩება ეტალონურ ძეგლად. არანაკლებ საყურადღებოა გუდრუხის სამაროვნები (ბ. ჯორბენაძე). შუა საუკუნეთა ხანის სამაროვნების კვლევაში ფასდაუდებელი წვლილი აქვს შეტანილი ფხოვის რაზმს (გ. რჩეულიშვილი), რომელმაც არქეოლოგიურად შეუსწავლელ ფშავ-ხევსურეთში გამოიკვლია არაერთი უაღრესად საყურადღებო ობიექტი. ნაყოფიერი იყო ჩრდილოეთ კუხეთის რაზმის საქმიანობაც, რომელმაც სხვა ძეგლებთან ერთად შეისწავლა აბანოსხევის ჯვარპატიოსნის მეტად საყურადღებო სამაროვანი (ც. ლომიძე).

გ) ითხრებოდა ნასოფლარები, როგორც ჟინვალის შემოგარენში: დიდრუკი, დევებიანი (გ. რჩეულიშვილი), მღვიმე (ც. ლომიძე, ი. წიკლაური), ასევე არაგვის აუზის სხვა მონაკვეთებშიც: ავენისი (ზ. კალანდაძე), თეთრგზაზე ანანურთან (დ. მინდორაშვილი, მ. გამეხარდაშვილი), გუდრუხში (ბ. ჯორბენაძე, კ. წერეთელი), ანატორში (რ. რამიშვილი, გ. რჩეულიშვილი) და სხვა.

განათხარ ნასოფლარებზე კარგად ჩანს დასახლების ტიპი, ცალკეულ სამოსახლოთა გეგმარება, კომლის მეურნეობრივი პროფილი, სამშენებლო ხელოვნება. გაირკვა, რომ ჟინვალის სამეურნეო ზონაში მიწათმოქმედებასთან და მესაქონლეობასთან ერთად დიდი ადგილი ეკავა მევენახეობა-მელვინეობას. ჟინვალის გარშემო მდებარე სოფლები მძლავრად განიცდიდა ქალაქური ყოფის და კულტურის ზემოქმედებას.

9. ექსპედიციას ყურადღების გარეშე არ დარჩენია გვიანი შუა საუკუნეების ძეგლებიც. მითუმეტეს, რომ ბევრ მათგანს მშენებლობის დროს ელოდა განადგურების საფრთხე.

დარბაზული ეკლესიის ნაშთი სამაროვნით გაითხარა: ჟინვალის ხერთვისში (ა. ბუჩუკური), ჟინვალში (ც. რობაქიძე), ფიტავში (ზ. კალანდაძე), წობნებში (ც. ლომიძე), აბანოსხევაში (ქ. ბუაჩიძე). მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩატარდა ანანურის ციხის ქვედა ეზოში (ზ. კალანდაძე), მილახვრიანთკარის სასახლეში (რ. რამიშვილი), სოფ. აბანოსხევაში, სადაც მთლიანად გასუფთავდა ოთხკუთხა მოყვანილობის ციხე-სიმაგრის ნაშთი, კუთხეებში მრგვალი კოშკებით (გ. რჩეულიშვილი, ივ. წიკლაური), ციხისძირის ციხეზე (რ. რამიშვილი, ბ. ჯორბენაძე), ბებრისციხეზე (ზ. კალანდაძე) და სხვა. სასიმაგრო ნაგებობათა ერთ-ერთი დამატარილებელია სათოფურები.

10. თვალსაჩინო შედეგები მოიპოვა ხევის რაზმმა, თერგის ხეობაში. 1972-1973 წწ. გ. ღამბაშიძის ხელმძღვანელობით განხორციელდა ფართო სადაზვერვო სამუშაოები ყაზბეგის რაიონში

ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ძეგლებზე საგანგებო ყურადღების გამახვილებით.

გაითხარა ადრეულ შუა საუკუნეთა ხანის სამაროვანი ზემო ლარსში, ადგილ გიგიას სათიბზე, სადაც მოპოვებულია უაღრესად საყურადღებო კომპლექსები.

მოგვიანებით ექსპედიციამ ხევში კვლავ განაახლა საველე სამუშაოები (დ. მინდორაშვილი) მშენებარე გაზსადენის ტრასაზე, პირველ რიგში დარიალის ციხის გარშემო და თვით ციხეზე. კერძოდ, ციხის ძირბაზე გამოვლინდა საქარავნო გზის ჩამკეტი კედლის არქაული ფენა, ალბათ ძვ.წ. I ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებისა, ციხის ქვედა ეზოში საცხოვრებელ ნაგებობათა ნაშთები, მიმდებარე ტერიტორიაზე უინვენტარო ქვაყუთების შემცველი ვრცელი სამაროვანი და სათავსოთა ნაშთები ციხის ციტადელის ფარგლებში.

საყურადღებო შედეგებით დასრულდა გველეთის დაზიანებული სამაროვნის თხრა, სადაც ადრეული შუა საუკუნეებით დათარიღებული სამარხებია ფიქსირებული. იქ მოპოვებული ნივთიერი მასალა მჭიდროდ უკავშირდება არაგვის აუზის და შიდა ქართლის სინქრონულ ძეგლებზე მოპოვებულ მასალებს (იგულისხმება მოჩაღისფროდ და წითლად გამომწვარი ხელალები, ბრინჯაოს ფიალა, რკინის შუბისპირები, რკინის, ვერცხლის და ბრინჯაოს მშვილდსაკინძები, ბრინჯაოს ორი მთლიანი ქაშარი, აბზინდები, ბალთები, ბრინჯაოსა და ვერცხლის თვალბუდიანი ბეჭდები, ზოგიერთი - გემით, ერთ გემაზე ფალაური წარწერით, ბრინჯაოს ქედშესქელებული სამაჯურები გველის თავების გამოსახულებით, კავადის (488-531) ვერცხლის მონეტა და სხვა). ამავე მასალების მიხედვით კარგად ჩანს მოხვევთა საკმაოდ მჭიდრო კონტაქტები ჩრდილოეთ კავკასიასთან (იგულისხმება შავად გამომწვარი თიხის ჭურჭელი, ზოგიერთი სახის მშვილდსაკინძი და სხვ.) და გარე სამყაროსთან (იგულისხმება ირანული მონეტა, ზოგიერთი გემიანი ბეჭედი და სხვ.).

ამასთანავე გაირკვა ისიც, რომ გველეთის სამაროვანის მასალები მჭიდრო კავშირშია ხევშივე აღმოჩენილ იმ სამარხულ კომპლექსებთან, რომლებიც სხვადასხვა დროს გამოვლენილია ჯვრის უღელტეხილისა და ბალთას შორის, რაც მიუთითებს იმაზე, რომ ამ ეთნოკულტურის ჩრდილოეთი საზღვარი, რომელსაც გველეთის სამაროვანი განეკუთვნება, გადიოდა ბალთა-ჩმის ხაზზე.

II. უაღრესად სასარგებლო სამუშაოები აქვს შესრულებული მზვერავ რაზმს (ივ. წიკლაური). იგი, გარდა ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენა აღრიცხვისა, რაც ამ რეგიონის არქეოლოგიური რუკის შესადგენად იყო განკუთვნილი, წლების განმავლობაში იკვლევდა ივრის, არაგვის, ქსნის და თერგის ხეობათა ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებსაც, გზებზე და გადასასვლელებზე ყურადღების გამახვილებით. ამავე დროს, განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ქრისტიანული ცენტრების და ეკლესიათა ნაშთების აღრიცხვას.

სწორედ ამ ძიებით იქნა შესაძლებელი უარგვეყო მცდარი მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ თითქოს ისტორიულ ფხოვში არ არსებობდა ძველი ეკლესიები, მაშინ როდესაც სწორედ ფშავ-ხევსურეთის ტერიტორიაზე აღირიცხა სხვადასხვა ასაკის 100-მდე ეკლესია (კ. წერეთელი).

აზალი არქეოლოგიური მასალების მოზღვავებამ არსებითად შეცვალა არაგვის აუზთან დაკავშირებული წყაროთმცოდნეობითი ბაზა და წინ წამოწია არა ერთი სამეცნიერო პრობლემა, რომელთა შორის ექსპედიციის მეცნიერ-თანამშრომლები განსაკუთრებული ინტერესით იკვლევენ: მთისა და ბარის ურთიერთობათა ისტორიას, ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებთან ურთიერთობის თავისებურებებს, უფრო ფართო მასშტაბით კულტურათა ურთიერთობების ისტორიას, ქრისტიანული არქეოლოგიის პრობლემებთან დაკავშირებულ საკითხებს და სხვა.

კ. ფიცხელაური (თბილისი)

ცენტრალური ამიერკავკასიის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრების განვითარების ზოგიერთი პრინციპული საკითხი

ცენტრალური ამიერკავკასიის ენეოლითური ხანით დათარიღებული ძეგლების შესწავლის შედეგად ცხადი გახდა, რომ ყოველგვარი წინამავალი კულტურის გარეშე, ამ რეგიონში უეცრად ჩნდება ე.წ. შულავერ-შომოთუფეს კულტურა - მრგვალი გეგმარების თიხის არქიტექტურით და სხვა დამახასიათებელი ნიშნებით. ეს მოვლენა კავკასიოლოგი მეცნიერების მიერ მძლავრი უცხო გავლენით აიხსნება და ეს კულტურა კავკასიაში მზა სახით ითვლება შემოტანილად წინა აზიიდან. არსებული ფაქტობრივი მასალის მიხედვით, დასკვნა ლოგიკურია. მაგრამ ამ შემთხვევაში ისიც ბუნებრივი უნდა იყოს, რომ იმ ხალხს ვინც ეს კულტურა შემოიტანა კავკასიაში თიხის არქიტექტურის ტრადიციებთან და სხვა დამახასიათებელ ნიშნებთან ერთად, პირველ რიგში თან უნდა მოეტანა მისთვის ჩვეული სამეურნეო ცხოვრების წესი, რაც წინა აზიიდან მოსული ხალხისათვის ხელოვნურ რწყვაზე დაფუძნებული მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო. ცენტრალური ამიერკავკასიის ენეოლითური ძეგლების შესწავლამ ეს ვარაუდი გაამართლა. ამ დროს რამდენიმე ძეგლზე აღმოჩნდა სარწყავი დანიშნულების არხი. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენი აზრით, ამ ფაქტზე დაყრდნობით შორს წასული დასკვნების გაკეთება და კავკასიაში ამ დროიდან ხელოვნურ რწყვაზე დაფუძნებული მიწათმოქმედების დამკვიდრებაზე საუბარი არ შეიძლება, ვინაიდან არსებული ფაქტობრივი

მასალა არ იძლევა ამის საფუძველს. ცენტრალურ ამიერკავკასიაში, მართალია, აღმოჩნდა ამ ეპოქით დათარიღებული რამდენიმე სარწყავი არხი, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ ისინი აგებისთანავე გამოდის მწყობრიდან. ამგვარად, კავკასიაში ამ დროს ვერ დამკვიდრდა სამეურნეო ცხოვრების ეს წესი. თითქოს უფრო რეალურია ამის მიზეზი ადგილობრივ ბუნებრივ პირობებში ვეძებოთ. ეს შეიძლება ყოფილიყო მთის სწრაფი მდინარეები, რომლებსაც დიდი რაოდენობით მოაქვთ ნაშალი ქანები და სხვა.

ამგვარად ფაქტი ერთია, მიუხედავად რეალური ცდებისა ენეოლითურ ეპოქაში ცენტრალურ ამიერკავკასიაში მორწყვითი მიწათმოქმედება ვერ იქცა სამეურნეო ცხოვრების წარმმართველ ძალად. კავკასიაში, ენეოლითურ ეპოქაში მორწყვითი მიწათმოქმედება რომ დამკვიდრებულიყო, ცხადია ჩვენშიც ისეთ მაღალგანვითარებულ საზოგადოებასთან გვექნებოდა საქმე, როგორც წინა აზიაში. ცნობილია, რომ ესე არ მოხდა.

ვფიქრობთ, ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ენეოლითურ ეპოქაში, რომ ვერ დამკვიდრდა მორწყვითი მიწათმოქმედება სწორედ ეს გახდა მიზეზი აქ შულავერ-შომუთეფის კულტურის უკვალო გაქრობისა. არ არის გამორიცხული, რომ მოსული მოსახლეობა ვერ შეეგუა ადგილობრივ პირობებს და სწორედ ამის გამო მიატოვა ეს მხარე.

ენეოლითური ეპოქის ფინალურ სტადიაზე შულავერ-შომუთეფის კულტურის შემდგომ, დასავლეთ ამიერკავკასიიდან ვრცელდება და მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიას იკავებს არქეოლოგიური კულტურა, რომელსაც არაფერი აქვს საერთო მის წინამორბედთან და განვითარებით მასზე გაცილებით დაბალ დონეზე დგას, თუმცა საკარაუდოდ ისინიც მიწათმოქმედნი უნდა ყოფილიყვნენ.

ცენტრალური ამიერკავკასიის მატერიალური კულტურის განვითარებაში დიდი გარდატეხა ხდება ქრისტემდე IV ათასწლეულის შუა ხანებიდან, როდესაც აქ სამეურნეო ცხოვრების ძირითად მიმართულებად მეტალურგიული და ლითონდამმუშავებელი წარმოება ხდება. ეს არის ე.წ. მტკვარ-არაქსული კულტურის ეპოქა. ვფიქრობ რომ სწორედ ეს გახდა იმის მიზეზი, რომ ამ დროიდან ცენტრალური ამიერკავკასია მეწინავეობს მთელ კავკასიაში და დიდ ტერიტორიებზე მის ფარგლებს გარეთაც, კერძოდ აღმოსავლეთ ანატოლიაში ხმელთაშუაზღვამდე. ამ დროიდან სამეურნეო ცხოვრების ეს დარგი ხდება კავკასიის კულტურების განვითარების წარმმართველი ძალა მთელი ბრინჯაო-რკინის ხანაში.

კ. ფიცხელაური, ი. გაგოშიძე, ბ. მაისურაძე, ე. ყვავაძე, (თბილისი), ა. ფურტვენგლერი (ჰალე), ფ. კნაუსი (მიუნსტერი)

კახეთის გაერთიანებული ქართულ-გერმანული არქეოლოგიური ექსპედიციის 1996 წლის საველე მუშაობის შედეგები

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის, კახეთის სამეცნიერო ცენტრისა და გერმანიის მართი ლუთერის საზღოების ჰალეს უნივერსიტეტის გაერთიანებული არქეოლოგიური ექსპედიციის 1996 წლის საველე სამუშაოები დააფინანსა ერთი მხრივ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კახეთის სამეცნიერო ცენტრმა, მეორე მხრივ კი გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტმა. ექსპედიციამ 1996 წელს გათხრითი არქეოლოგიური სამუშაო აწარმოა დედოფლის წყაროს რაიონში, ნამოსახლარ ცისკარაანთ გორაზე.

ცისკარაანთ გორა მდებარეობს შირაქის ველზე, ზღვის დონიდან 575 მ სიმაღლეზე. ესაა 4-5 მ სიმაღლის კუთხეებმომრგვალებული მართკუთხედის მოყვანილობის (250 მ x 150 მ) კიდეებზემდებელი გორა, რომელსაც გარს შემოუყვება თხრილი. დაზვერვითმა სამუშაოებმა (კ. ფიცხელაური, ტ. ჩიგოვიძე) შირაქის ველზე მსგავსი ნამოსახლარების მთელი სისტემა აღმოაჩინა.

ცისკარაანთ გორა იხვნებოდა, ბოლო ხანს კი მის თხემზე კალო იყო მოწყობილი რამდენიმე ნაგებობითა და მოასფალტებული მოედნით, ასე რომ გორის ზედაპირი დაზიანებულია ბუდლოზერით ნიველირებისა და სამანქანო გზების გაყვანის შედეგად. მეორე მსოფლიო ომის დროს გორაზე ლტოლვილი რუსების სასაფლაო იყო მოწყობილი.

გათხრების დაწყების წინ ცისკარაანთ გორა ტოპოგრაფიულად აიგეგმა და ზედ დატანილ იქნა საკოორდინატო ბადე. გასათხრელად შეირჩა გორის ზედაპირის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, სადაც ერთი თვის მუშაობის შედეგად გაითხარა 9 მცირე ზომის (4,5 x 4,5 მ) თხრილი, რომელთა შორის 0,5 და 1 მ სიგანის ძვიდეებია დატოვებული. გარდა ამისა, გორის დასავლეთ ბოლოში, ჩამოიწმინდა სამანქანო გზის გაჭრის შედეგად წარმოქმნილი ფლატე და გაეწო სტრატოგრაფიული თხრილი. არც ერთი თხრილი უძრავ გრუნტამდე არ დაგვიღრმავებია. კულტურული შრის მაქსიმალურმა სიღრმემ, სადამდეც დავედით 1996 წელს, შეადგინა 260 სმ.

ზედა ორი კულტურული ფენა, რომლებიც წინასწარულად აქემენიდური და ელინისტური ხანით თარიღდება, ძლიერ იყო დაზიანებული გვიანი მშენებლობითა და სამარხებით. მესამე, ძირითადი კულტურული ფენა, რომელიც მიწის ზედაპირიდან 1,5-2 მ სიღრმეზე გამოვლინდა, წარმოდგენილია ნახანძრავი მძლავრი შრით და დიდი რაოდენობით შეიცავს ნივთიერ, ძირითადად კერამიკულ მასალას.

გაითხარა ამ ფენის კუთვნილი სულ ცოტა ორი კაპიტალური ნაგებობის ნაშთები. შენობები გეგმაში მართკუთხაა, თიხატყეპნილი კედლებითა და თიხით შელესილი იატაკით. ოთახებში ღუმელები არის მოწყობილი. მოსახლეთა მაღალ საყოფაცხოვრებო კულტურაზე მეტყველებს რიყის ქვით მოკირწლული ქუჩა და შენობებთან დაკავშირებული საკანალიზაციო სისტემა. გამოვლენილი ნივთიერი მასალა რიგი თავისებურებით ხასიათდება, მსგავსია ქვემო ქედის სახელოსნოს მასალისა და ძვ. წ. VII-VI საუკუნეებით თარიღდება. შენობათა ნანგრევებში ბრინჯაოს სკვითური ტიპის ისრისპირების აღმოჩენა საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ სამოსახლო გადაიწვა და განადგურდა ძვ.წ. VI საუკუნის დასაწყისში.

გათხრების დასასრულს ორი ჭრილიდან ავიღეთ ნიადაგის 37 ნიმუში პალინოლოგიური ანალიზისათვის. ანალიზის შედეგად გაირკვა, რომ ძვ.წ. VII-VI ს-ში შირაქში დღევანდელთან შედარებით მნიშვნელოვნად უფრო ტენიანი ჰავა იყო; გავრცელებული ყოფილა ტყე-ველის ლანდშაფტი, ზოლო ზღვის დონიდან 600 მ-ზე მაღლა - ფართოფოთლოვანი ტყე, რომელშიც მუხა და ჯაგრცნილა ჭარბობდა. მოსახლეობა ძირითადად მემინდვრეობას მისდევდა. ითესებოდა ხორბალი და ჭკავი, უფრო იშვიათად - ფეტვი და ქერი. მესაქონლეობას ნაკლები მნიშვნელობა ჰქონდა. განვითარებული იყო მებაღეობა.

ექსპედიციას განზრახული აქვს მომავალში გააფართოოს გათხრითი სამუშაოები შირაქში.

კ. ფიცხელაური, ტ. ჩიგოგიძე (თბილისი)

კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაზვერვითი ჯგუფის 1996 წლის საველე სამუშაოების წინასწარი შედეგები

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის და კახეთის სამეცნიერო ცენტრის ერთობლივმა არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ, კახეთის სამეცნიერო ცენტრის დაფინანსებით, დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა დედოფლისწყაროს რაიონში, შირაქის პლატოზე და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე - ივრის ხეობაში და ალაზნის ველზე.

შირაქის ველზე, ადრე მიგნებულ ნამოსახლარ ბორცვებთან (ცისკარაანთ გორა, სასანთლიანთ გორა, ანდრიას გორა, ნატახტარი, თამარის გორა, ხატის გორა და სხვა) ერთად, კიდევ მრავალი ნამოსახლარის არსებობა დადასტურდა უშუალოდ შირაქის პლატოს დაბლობ ზოლში. მათი უმეტესობა შედარებით მცირე ზომის ბორცვებია

- სიმაღლე 3-5 მ, თხემის ფართობი 100 x 100 მ. ყველას აქვს თავდაცვითი ნაგებობები - გალავანი (?), თხრილი, ყრილი. ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, რომ გალავნისა და კოშკების ქვედა ნაწილის ასაგებად ნახშირია რიყის ქვა, რომელიც შორიდან უნდა იყოს მოზიდული. ყველა ნამოსახლარზე აიკრება ქვემო ქედის ლითონდამმუშავებელი სახელოსნოს თანადროული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომელიც ქრისტემდე I ათასწლეულის შუა ხანებით უნდა დათარიღდეს. შირაქის პლატოს მხოლოდ ორ, უკიდურეს დასავლეთ ბორცვზე აიკრება ელინისტური ხანის თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები. შირაქის პლატოს ირგვლივ და განსაკუთრებით მის სამხრეთ ზოლზე, საიდანაც დიდი შირაქის ველი საკმაოდ მაღალი მთებით ისაზღვრება, აღმოჩნდა საფორტიფიკაციო ნაგებობები, რომლებსაც კულტურული ფენები არ ახლავს და აშკარად შირაქში შესასვლელი გზების დამცავი ციხეებია. ექსპედიციამ შეძლო ძველი ნაგზაურების დადასტურებაც. გზებისა და მათი დამცავი ციხეების არსებობაზე მიუთითებს შემორჩენილი ტოპონიმიკაც - პანტიშარა, კალაღარა და სხვ. მთების სისტემის ამავე ნაწილში აღმოჩნდა ტერასებზე გაშლილი დიდი დასახლება, რომელიც საფორტიფიკაციო ნაგებობებითაა გამაგრებული ყველა მხრიდან. მოჩანს ძველი ნაგზაური და დასახლებაში შეძავალი კარიბჭის ადგილიც. დასახლებისაგან გამოყოფილია ყველაზე ზედა წერტილი, რომელიც განსაკუთრებით საგულდაგულოდაა გამაგრებული თხრილებით, ყრილებით და გალავნების მთელი სისტემით. კარგად მოჩანს დასახლების ამ გამაგრებულ ნაწილში შესასვლელიც, რომლის ფორტიფიკაცია აშკარად ძველდამოსავლურს მიემსგავსება გეგმარებით. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ დიდი დასახლების ეს გამაგრებული ნაწილი შირაქში შემოსასვლელ ერთ-ერთ მთავარ გზასაც კეტავდა. ნიშანდობლივია, რომ ამ ნამოსახლარზე აკრეფილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები ქრისტემდე I ათასწლეულის შუა ხანებით ათარიღებს როგორც ციხეს, ისე მთელ დასახლებასაც.

ამგვარად, წინასწარულად ისეთი სურათი ისახება, რომ დიდი შირაქის პლატოს ქალაქური ტიპის დასახლებები და მის ირგვლივ გამოვლენილი თავდაცვითი ნაგებობები ერთი თანადროული დიდი არქეოლოგიური კომპლექსია.

ექსპედიციამ შირაქის პლატოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში დააფიქსირა ტოპონიმი „დიდი რუი“, რომელიც აშკარად სარწყავი არხის არსებობაზე მიგვანიშნებდა. დაზვერვების შედეგად იგი მართლაც დადასტურდა. ცხადია, უდიდესი მნიშვნელობა აქვს შირაქის პლატოზე ამ სამეურნეო ნაგებობის თარიღის დადგენას. დიდმნიშვნელოვანია ისიც, რომ საანგარიშო წელს ექსპედიციის მიერ პალინოლოგიურმა სამუშაოებმა შირაქის ველის ქრისტემდე I ათასწლეულის შუა ხანების კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობით დაადასტურა წყლისმოყვა-

რული მცენარეების არსებობა. შესაძლოა სარწყავი არხიც სწორედ ამ დროს ეკუთვნოდეს.

1996 წელს დაწყებულ დაზვერვით სამუშაოებს ექსპედიცია 1997 წელსაც გააგრძელებს.

გ. ფხაკაძე (თბილისი)

არგვეთი - მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარი დასაფლავო საქართველოში

არგვეთის ნასახლარი მდებარეობს საჩხერის რაიონში, ქ. საჩხერიდან ჩრდილოეთით 7 კმ მანძილზე, სოფ. არგვეთში. ნასახლარი ითხრებოდა 1981-91 წწ. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვანელი გ. ფხაკაძე).

ნასახლარი განლაგებულია მდ. ლაშურას მარცხენა ნაპირზე, ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე;

ნასახლარზე წარმოდგენილია ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა, რომელიც ორ სამშენებლო ჰორიზონტს შეიცავს (საერთო სიმაღლავრე 1,50-1,60 მ).

ორივე ჰორიზონტში დაფიქსირებულია ქვის საძირკველზე ნაშენები მოწნული და თიხით შელესილი მრგვალი და ოთხკუთხა ფორმის ნაგებობათა ნაშთები თიხატკეპნილი იატაკებით, ზედა ჰორიზონტში - ნ, ხოლო ქვედაში მ.

სათავსოებში აღმოჩნდა მრგვალი კერები, სადგარები, პოდიუმი, ქვისა და ძვლის ნივთები, თიხის მცირე ფიგურები.

ორივე ჰორიზონტის კერამიკული მასალა ტიპური მტკვარ-არაქსულია, მხოლოდ ზედა ჰორიზონტში ამასთან ერთად თავს იჩენს კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელიც.

არგვეთის ნასახლარის ჰორიზონტების თარიღი განსაზღვრულია C^{14} -ით, ესენია TB 416 2390 ± 60 დაკალიბრებით 2876 წ. და TB 417 2110 ± 40 დაკალიბრებით 2530 წ. ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევარი.

გარდა არგვეთის ნასახლარისა, იმერეთის რეგიონში, რიონ-ყვირილას აუზში მტკვარ-არაქსის სხვა ძეგლებიცაა ცნობილი: დაბლა გომის ნასახლარი და საჩხერის ყორღანული სამაროვანი. მაგრამ არგვეთის ნასახლარი პირველი სტრატოგრაფიკული ძეგლია, რომელმაც საშუალება მოგვცა დაგვესვა მტკვარ-არაქსის კულტურის

დასავლეთისაკენ გავრცელებასთან დაკავშირებით ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი.

არგვეთი თავისი არქიტექტურით, კერებით, სადგარებით, კერამიკითა თუ სხვა მასალით ტიპური მტკვარ-არაქსული ნასახლარია და, როგორც ავლნიშნეთ, ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს განეკუთვნება. ამ დროს ხდება, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსელთა ინტენსიური შემოსვლა და დამკვიდრება ამ რეგიონში, რაც გამოწვეული იყო აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლეობის მოჭარბებით და გარკვეული სამეურნეო კრიზისით. ეს, ბუნებრივია, იწვევდა ახალი ფართობების ათვისების აუცილებლობას.

რიონ-ყვირილას აუზის ათვისება უნდა მომხდარიყო, როგორც შიდა ქართლიდან (კერამიკა, ლითონი), ასევე სამხრეთ საქართველოდან (არქიტექტურა).

მტკვარ-არაქსის კულტურის დამკვიდრებამ გამოიწვია მთელი რიგი პროგრესული ცვლილებები ადგილობრივი მოსახლეობის ცხოვრებასა და სულიერ ყოფაში.

მტკვარ-არაქსის სადღეისოდ ცნობილი ძეგლები რიონ-ყვირილას აუზის ტერიტორიაზე ამ კულტურის განვითარებულ და ფინალურ ეტაპებს განეკუთვნება.

მტკვარ-არაქსის კულტურა არ გავრცელდა კოლხეთის დაბლობსა და მიმდებარე ბორცვიან ზოლში, რომლის ერთადერთი ძირითადი მიზეზი კოლხეთის დაბლობის ის თავისებური გეოკლიმატური და ბუნებრივი პირობები იყო, რომელიც არ აწყობდა მტკვარ-არაქსულ ადამიანს, რადგანაც მას სრულიად განსხვავებულ გარემოში უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული თავისი სამეურნეო-ეკონომიკური ფორმები ჰქონდა.

ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან იმერეთის რეგიონში ჩნდება კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურასთან ურთიერთობისა და მისი გავლენის ნიშნები.

შ. ჩართოლანი (თბილისი)

ახლად აღმოჩენილი სამთამადნო წარმოების ძეგლები სვანეთში

ბრინჯაოს „კოლხურ კულტურაში“ ლითონის ნაწარმის სიუხვემ და მრავალფეროვნებამ ისტორიის, კულტურისა და ტექნიკის მკვლევართა წინაშე აღრევე დასვა საკითხი - მეტალურგიის, ლითონ-დამუშავებისა და განსაკუთრებით, სპილენძისა და პოლიმეტალური მადნების მოპოვებისა და დამუშავების ადგილის დადგენის შესახებ. ამ

პრობლემის გადაწყვეტის პირველი ეტაპი იყო ჯერ მდ. რიონისა და შემდეგ მდ. ბზიფის სათავეებში გეოლოგიური ძიების დროს შემთხვევით გამოვლენილ ძველ სამთამადნო გამონამუშევრების პირველი არქეოლოგიური გათხრების შედეგები (გ. გობეჯიშვილი, შ. ჩართოლანი, ვ. ბჟანია და სხვ.).

სამთამადნო და მეტალურგიული წარმოების უძველესი ძეგლების ძიება ერთ-ერთი ძირითადი მიმართულებაა სვანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციისა, რომელიც იკვლევს ისტორიული კოლხეთის მთიან ზოლს - მდინარეების: ცხენისწყლის, ენგურისა და კოდორის აუზებში. სადღეისოდ ამ ტერიტორიაზე მიგნებულია 12 გამონამუშევარი. მათი უმრავლესობა განლაგებულია კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ ფერდობზე (ზღვის დონიდან 2000-2500 მ), სადაც კავკასიონის ქედს ჰორიზონტალურად გასდევს სპილენძის, ფერადი ლითონებისა და პოლიმეტალების შემცველი ზოლი. 1996 წ. ექსპედიციამ დააფიქსირა კიდევ ერთი მიწისქვეშა გამონამუშევარი სვანეთის ქედის ჩრდ. მხარეს ადგილი „თეთელ“-ი, ზღვის დონიდან 2300 მ სიმაღლეზე.

გათხრებისათვის შერჩეული იქნა აქამდე ხელუხლებელი, *in situ* მდგომარეობაში აღმოჩენილი ძეგლები. ჩატარებული მუშაობის შედეგად დადასტურებულია მიწისქვეშა მალაროების მარტივი (უძველესი) და რთული (განვითარებული) ტიპის სისტემები. კლდის მასივის მონგრევის, გვირაბის ჭერისა და შლადი გვერდების გამაგრების, მალაროს განათებისა და განიავეების (ვენტილაციის), მადნის მექანიკური გამდიდრების და სხვა კონსტრუქციულ-ტექნიკური ნიშნები და მეთოდები.

მალაროებში აღმოჩენილია: განსხვავებული წონის (0,5 კგ. - 40 კგ.) და დანიშნულების, ქვის უროები, მადნისა და ინერტული მასალების გამოსაზიდი ხის საზიდრების, გობების, მალაროს ჭერის გასამაგრებლად, განათებისათვის და სხვა დანიშნულებით გამოყენებული სხვადასხვა ჯიშის ხის მასალები, კერამიკული ჭურჭლის ნიმუშები, სპილენძის ზოდები და ა.შ., რაც საინტერესო ინფორმაციას იძლევა სვანეთის სამთამადნო წარმოების ძეგლების დათარიღების (ძვ.წ. II-I ათასწ.), სამთო საქმის დინამიური განვითარების, ბუნებრივ-ეკოლოგიური გარემოს გამოყენების, შრომის ორგანიზაციისა და სხვა ისტორიულ-ტექნოლოგიური მეთოდებისა და ჩვევების ჩასახვა-გავრცელების საკითხებზე.

სამთამადნო-მეტალურგიული და ლითონდამუშავების უძველესი ძეგლების გარდა, სვანეთში შემონახულია: მითოლოგიური, ტოპონიმიკური, ეთნოგრაფიული, ზეპირსიტყვიერ-ლინგვისტური და სხვა პარალელური მასალები.

ამ კულტურულ-ისტორიული მემკვიდრეობის კომპლექსური შესწავლა საიმედო პერსპექტივას იძლევა უფრო ნათლად განისაზღვროს ძველი კოლხეთის ადგილი ბრინჯაოს ხანის კავკასიის უძველეს სამთო-მეტალურგიულ სისტემაში.

ც. ჩიკოიძე (თბილისი)

უახლესი აღმოჩენები რუსთავის ნაქალაქარზე

შუასაუკუნეების საქართველოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქი რუსთავი აღმოცენდა ეკონომიკურად დაწინაურებულ და გეოგრაფიულად ხელსაყრელ ადგილას. იგი მდებარეობდა სავაჭრო-საქარავნო გზაზე, რომელიც იბერიის დედაქალაქს აკავშირებდა სამხრეთის რაიონებთან და მეთვალყურეობდა თბილის-ქვემო ქართლსა და აზერბაიჯანს შორის გამავალ გზაჯვარედინს. ქართული საისტორიო წყაროების მიხედვით, რუსთავი ადრეშუასაუკუნეებში იყო კუხეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრი. იგი გაშენებულია მდ. მტკვრის ორივე ნაპირზე, გვიანბრინჯაო-ადრურკინის ზანის ნამოსახლარზე, მჭიდროდაა დასახლებული და აქვს თავისი დამცველი ციხე.

ციხის ტერიტორიაზე გაითხარა: სხვადასხვა პერიოდის სამი ზღუდე (IV-V, IX-X, XII სს.), საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები, აბანო და ორსართულიანი საერო სასახლე თავისი კარის აბანოთი. სასახლის კომპლექსში აღმოჩნდა, მრავალფეროვანი კედლის მხატვრობა, თიხის ფიგურული კარნიზები, ვიტრაჟები - ორნამენტური სარკმლის მინით, გორელიეფი ადამიანის გამოსახულებით, ბრინჯაოს შტანდარტი, მონეტების განძი და სხვ., რომელიც წარმოადგენს XII-XIII სს. ქართული საერო არქიტექტურის უნიკალურ ნიმუშებს.

ნაქალაქარის ტერიტორიაზე გათხრილია ნამოსახლარები V საუკუნიდან - XIII საუკუნემდე. სამაროვნები VI-VII, VIII-X და XI-XII სს. გვხვდება როგორც ორმოსამარხები, ასევე ქვაყუთები და ქვის სარკოფაგები.

1996 წ. ექვსწლიანი იძულებითი შესვენების შემდეგ განახლდა რუსთავის არქეოლოგიური შესწავლა. ნაქალაქარზე წმ. ვახტანგ გორგასალის სახელობის, ახლად აგებულ ეკლესიის ეზოში გაითხარა საინტერესო უბანი. ისიც მრავალფენიანი ძეგლი აღმოჩნდა, სადაც ერთმანეთს ენაცვლება სამაროვანი და სხვადასხვა ტიპის საცხოვრებელ ნაგებობათა კომპლექსები. მასში გამოიყო ხუთი კულტურული ფენა.

პირველი კულტურული ფენა წარმოდგენილი იყო სამარხებით. გაიწმინდა ერთი ქვის და 25 ორმოსამარხი. სამაროვანი დათარიღდა XII-XIII სს. და იგი 1950 და 1986 წწ. გათხრილი სამაროვნების განაპირა უბნად იქნა მიჩნეული.

მეორე კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა რიყის ქვითა და ზოგჯერ ალიზით ნაგები შენობები, რომელიც ჩაჭრილი იყო ზედა დონის სამარხებით. ეს ფენა დათარიღდა XI საუკუნით.

მესამე კულტურულ ფენაში აღმოჩნდა სამეთუნეო უბანი. გაითხარა კრამიტის გამოსაწვავი ორი ქურა (ერთი ასეთი ქურა გაითხარა 1989 წწ.) და მასთან დაკავშირებული წუნდებული და

გადაყრილი კრამიტების სამეურნეო სამი ორმო. ქურები აშენებულია ალიზით, ოთხკუთხა ფორმისა და ორსართულიანია. შედგება კამერისა და საცეცხლურისაგან. სტრატეგრაფიული მონაცემებით ქურები IX-X სს. თარიღდება.

მეოთხე კულტურულ ფენაში გაითხარა ქვიშაქვით ნაგები შენობის ნაშთი. მისი გეგმარება კერ დადგინდა. იგი დიდი მასშტაბის საცხოვრებელი სახლის ნაწილს წარმოადგენს და წინასწარულად შესაძლოა VIII ს. დათარიღდეს.

მეხუთე კულტურული ფენა წარმოდგენილი იყო ასევე ქვიშაქვით ნაგები, დიდი ზომის პილონებიანი ნაგებობით. იგი თავისი მასშტაბურობის გამო მიჩნეულ იქნა ქალაქის დაწინაურებული პირის საკუთრებად. სტრატეგრაფიული მონაცემებით აღნიშნული შენობა V-VI სს. იქნა დათარიღებული.

საანგარიშო წელს ექსპედიციას მეტად საინტერესო აღმოჩენები ჰქონდა, მან მიაკვლია ქალაქის სახელოსნო უბანს, რომელმაც ახალი ინფორმაცია მოგვცა როგორც ქალაქგეგმარების, ისე სოციალური ტოპოგრაფიისა და ქალაქის განვითარების ეტაპების თვალსაზრისით.

არქეოლოგიურ ექსპედიციას დიდი მხარდაჭერა და ფინანსური დახმარება აღმოუჩინა ქალაქ რუსთავის ხელმძღვანელობამ.

დ. ხახუტაიშვილი, ა. კახიძე, შ. მამულაძე, ნ. ინაიშვილი, მ. ხალვაში (ბათუმი), გ. ჯაფარიძე, ნ. აფხაზაფა, აღ. ნონეშვილი (თბილისი)

გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია 1996 წელს

1. 1996 წელს გონიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიცია, აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის მინისტრთა საბჭოს მიერ გამოყოფილი სახსრებით, აგრძელებდა 1995 წელს დაწყებული საველე სამუშაოებს, რაც ძირითადად ორ უბანს მოიცავდა: ციხის S კარიბჭესთან (I უბანი) და ციხის N კარიბჭის მახლობლად (II უბანი).

I უბანზე სამუშაოებს უძღვებოდნენ: ა. კახიძე (I უბნის სამხრეთი მონაკვეთი) და ნ. აფხაზაფა (I უბნის ჩრდილო-დასავლეთი მონაკვეთი), ხოლო II უბანზე - ნ. ინაიშვილი და მ. ხალვაში.

გარდა ამისა, ციხის S კედლის მიღვევებით I უბნის გაგრძელებაზე, გაკეთდა მოზრდილი საკონტროლო თხრილი, სადაც მუშაობას ხელმძღვანელობდა ვ. ჯაფარიძე. მიზანი: სტრატეგრაფიის დაზუსტება.

2. I უბნის სამხრეთ მონაკვეთში გამოიყო სამი კულტურული ღონე. მათგან ზედაში უპირატესად წარმოადგენილია განვითარებული

შუა საუკუნეებისა და ოსმალეთის პერიოდის მასალები და ნაგებობები. მეორე ღონეში ყურადღებას იქცევს ახ. წ. I-III საუკუნეების ნაგებობის ნაშთები. შენობას ჰქონია იატაკქვეშა გათბობა. გადარჩა დიდი ზომის აგურებით მოგებული იატაკი. გრძელდებოდა აბანოების, წყალ-მომარაგების სისტემებისა და კანალიზაციის ქსელის გათბრა. წყალ-გაყვანილობის სისტემები მოიცავს პერიოდს ძვ.წ. დასასრულიდან ოსმალთა პერიოდამდე.

აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა: სხვადასხვა პერიოდის ამფორები, საყოფაცხოვრებო კერამიკისა და მინის ჭურჭლების ფრაგმენტები, ტერაკოტა, მონეტები და ა.შ.

3. აბანოების უბანზე SW V სექტორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გათხრების შედეგად გაირკვა ასეთი სიტუაცია. აქ უადრესია I,3 - I,6 მ-ის სიღრმეზე დაფიქსირებული დიუნური ნამოსახლარი (თარიღი ძვ.წ. VIII-VII სს.). სტრატეგრაფიულად მისი მომდევნოა 0,6-1,3 მ-ის სიღრმეზე გამოვლენილი I-III სს-ის კირხსნარის გარეშე მშრალი წყობით ნაგები შენობის ნაშთი. მას უნდა უკავშირდებოდეს 49 კვადრატში გათხრილი საკულტო „კერა-ბომონი“. აქ I-III სს-თა ფენის დადასტურებამ, რომელიც II აბანოსა და კანალიზაციის სისტემის ქვეშ გადის საბოლოოდ დააზუსტა, რომ ორთავე ადრებიზანტიური ხანისაა. ცალკეული აღმოჩენებიდან აღსანიშნავია 38 კვადრატში აღმოჩენილი V-VII სს-ის ბრინჯაოს ჯვრის მკლავი. I-III სს-ის ნასახლარის ფენაში დაფიქსირდა სხვადასხვა ტიპის კერამიკის საინტერესო ეგზემპლარები, რაც მთავარია ადგილობრივი წელშეზნეპილი ამფორის ადრეული ნიმუში, რომელიც II-III ს-ის მაინც უნდა იყოს.

4. SWIX ნაკვეთში შეისწავლებოდა № 22 კოშკის მონაკვეთის საფორტიფიკაციო სისტემისა და კულტურული ფენების სტრატეგრაფია. საძიებო სამუშაოები ჩატარდა, როგორც ზღუდის გარეთ, ასევე ციხის შიდა ფართობზე (17,27 და 37-ე კვადრატები).

საფორტიფიკაციო სისტემის სტრატეგრაფიაში გარკვევა, მისი არაერთგზის გადაკეთებათა გამო, მნიშვნელოვანად გართულებულია. № 22 კოშკთან დაკავშირებული მასიური ზღუდე ციხე-სიმაგრის პილონებიანი ზღუდის სინქრონული უნდა იყოს და ამდენად მისი თარიღი ადრებიზანტიური ხანით (V-VI სს.) უნდა განისაზღვროს. მოგვიანო ხანაში მასზე მოზრდილი კვადრებით ნაშენი, უფრო თხელი ზღუდის კედელი აღუმართავთ.

მასიური ზღუდის კედელი თავის მხრივ უფრო ადრეული (?) ზღუდის კედელზე უნდა იყოს დაშენებული, რომელიც წარმოადგენს ერთგვარად საყრდენ კედელს, შეისწავლებოდა ამ უკანასკნელის საძირკვლის მონაკვეთი.

ზღუდის კედლიდან ჩრდილოეთით, 1,5 მ-ის ინტერვალით, დაფიქსირდა მშრალი (ღუღაბის გარეშე) წყობის კედელი, რომელიც ჯერჯერობით, უძველესი უნდა იყოს საკვლევ ნაკვეთში. ზემოდან იგი დაკონსერვებულია ახ. წ. I ს-ის მეორე ნახევრის ფენით.

SWIX ნაკვეთის შესწავლის სხვა მონაცემებიდან აღვნიშნავთ ჰიდრაკლიკური ხსნარით შეღესილი აბაზანის შესაზებ, რომელიც, შესაძლოა, უფრო დიდი კომპლექსის ნაწილი იყო. იგი, ისევე როგორც მისგან აღმოსავლეთით დაფიქსირებული ჭა, ზოგადად გვიანრომაული ხანით დასათარიღებელ ფენას განეკუთვნება.

5. II უბნის ქვედა ფენაში აღმოჩნდა დიდი ნაგებობისა და სათავსოების ნანგრევები. ზოგჯერ იატაკად გამოყენებულია ჰიდრაკლიკური ხსნარი, აგრეთვე, ზის კოჭები. კედლები გამაგრებული ყოფილა პილონებით, წყობა - მშრალი. ზოგჯერ გამოყენებულია რუსტირებული ქვათლილები. დიდი ნაგებობა, როგორც ჩანს, პრინციპიას ან პრეტორიას წარმოადგენდა. მომდევნო კულტურული ფენა ადრეშუასაუკუნეებს მიეკუთვნება. აქ გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა V-VII საუკუნეებისაა (წელშეზნეტილი ამფორები, სამოსური და სინოპური ამფორების ნატეხები, მინის ჭურჭლები, მონეტები და ა.შ.). ზედა კულტურული ფენა შეიცავდა შუა საუკუნეების ნაგებობის ნანგრევებს და ხელოსნურ ნაწარმს (კრამიტის, მოჭიქული კერამიკის, ფაიანსის და სხვადასხვა დანიშნულების ჭურჭლების ფრაგმენტები, ჩიბუხები და ა.შ.).

6. ციხის დასავლეთ კედელთან გაითხარა № 2 კოშკი. 150 სმ-ის სისქის ფენა ძლიერ არეული აღმოჩნდა. გვხვდება სამშენებლო აგურისა და კრამიტის ნატეხები, თიხის მოჭიქული ჭურჭლების ფრაგმენტები, თურქული თიხის ჩიბუხები. 150 სმ-ის სიღრმეზე გამოჩნდა 20 სმ-ის სიგანის ქვის საყრდენი (შიდა გადახურვა) დაფიქსირდა 8-12 სმ-ის სისქის კირხსნარის იატაკის ფრაგმენტები. 160-200 სმ-ის სიღრმეზე დაფიქსირდა VI-VII სს. კულტურული ფენა. ფენაში მრავლად აღმოჩნდა ყავისფერკეციანი და ყვითელკეციანი წელშეზნეტილი ამფორების მოზრდილი ფრაგმენტები, ბრინჯაოს ბიზანტიური მონეტა.

О. Д. Лордкипанидзе (Тбилиси)

К двадцатилетию Центра археологических исследований

Основан 28 апреля 1977 г.

Центр имеет следующие структурные единицы (отделы): археологии каменного века, неолита-бронзы, поздней бронзы и раннего железа, античный и средневековый, теории и информатики, региональных археологических служб, междисциплинарных исследований, организации археологических исследований на новостройках.

Центр имеет региональные филиалы (отделения) в Дманиси, Сигнахи, Кутанси, Местия; археологические музеи в Тбилиси и Ваши.

Основные научные направления: первоначальное расселение человека на территории Грузии и Кавказа; экономика и социальная организация первобытного общества; зарождение и развитие производящей экономики; этногенез грузин и этническая атрибуция археологических культур; металлургия бронзы и железа; хронология эпох бронзы и раннего железа; культура, социально-экономические структуры первых грузинских государств (Иберии, Колхиды, Лазики) и их взаимоотношения с цивилизациями Ближнего Востока и Средиземноморья; города, ремесленное производство и торговля средневековья, культурные взаимоотношения с народами Кавказа. По этим проблемам опубликованы 2291 работ (см. Центр археологических исследований. 1977-1997. Библиография. Тбилиси, 1997).

В Центре археологических исследований в настоящее время готовится Многотомник археологии Грузии, Свод археологических памятников, Археологический атлас, топографическо-археологические справочники об упоминаемых в древнегрузинских и антично-византийских источниках населенных пунктах, Толковый словарь археологической терминологии, Многоязычный археологический словарь, библиографическо-аналитические справочники.

Ведется работа по созданию поисково-информационных систем археологических артефактов.

С целью поисков археологических памятников производится дешифрация аэрофотоснимков.

В лабораториях отдела междисциплинарных исследований производятся спектральный, микрорентгено-спектральный, химический, металлографический анализы; археомагнитное датирование; палеоботаническое, палеозоологическое, палеодендрологическое и

трасологическое исследования; консервация археологических предметов.

Экспедиции Центра ведут археологические исследования во всех регионах Грузии и за ее пределами - (на Северном Кавказе, в Москве - в Донском монастыре). Особо большие работы были проведены в зонах новостроек, где регулярно работали экспедиции Центра. Открыты, изучены и помещены в государственные хранилища Республики тысячи археологических памятников, среди которых имеются высокохудожественные образцы древней культуры Грузии. Всего в 1977-1997 гг археологические экспедиции Центра археологическими разведками, регулярными раскопками и т.д. выявили, зафиксировали, исследовали свыше семисот памятников (поселений, могильников, фортификационных сооружений, древних церквей и монастырей, остатков производства) всех периодов истории человечества - от самых ранних стадий каменного века до позднего средневековья. Свод выявленных экспедициями Центра археологических материалов имеет исключительно важное значение как для составления общей археологической карты Грузии, так и для реконструкции демографических ситуаций в различные периоды.

Ряд экспедиций имеют стационарные базы со специализированными библиотеками, хранилищами археологических материалов, фототеками (в Тбилиси, Сигнахи, Душети, Кавтисхеви, Настикиси, Сиони, Хашури, Цагвери, Читахеви, Местия, Вани, Салхино, Пичори).

Центр располагает библиотекой в основном по археологии и истории Грузии и Кавказа.

Центр издает периодические и другие сериалы, препринты.

Проводятся регулярные еженедельные семинары (Археологические беседы), ежегодные научные сессии об итогах полевых археологических исследований и на тему "Грузия во всемирном культурно-историческом процессе; периодические международные симпозиумы "Проблемы древней истории и археологии Причерноморья" (в Вани) и "Кавказ в системе культур эпохи ранних металлов Евразии" (Сигнахи).

Центр сотрудничает (обмен литературой, информацией и специалистами, совместные экспедиции, colloquia и публикации) со странами бывшего СССР, Европы, США, Канады.

При Центре функционирует Республиканский научно-аттестационный Совет, где защищаются диссертации в области археологии.

Некоторые итоги изучения раннего периода алан на Северном Кавказе

Среди различных проблем, связанных с археологией Северного Кавказа, по-прежнему дискуссионной остается проблема аланской культуры. Прежде всего это касается тех критериев, которые принято рассматривать в качестве определяющих при выделении памятников алан на Кавказе. Таким критерием в первую очередь является катакомбный обряд погребения. Для выявления путей формирования этого обряда и его распространения в разных районах Кавказа были проработаны археологические материалы центральной части Северного Кавказа с III в. до н.э. по V-VI вв. н.э., что позволило сделать выводы о наличии нескольких волн расселения носителей этого обряда.

Катакомбный обряд погребения раньше всего (в III-II вв. до н.э.) распространился на территории Северо-Западного Кавказа. Это были по преимуществу впускные погребения в курганах, поэтому большая часть исследователей связывает появление этого обряда с расселением сарматских племен, хотя нельзя исключить и влияния традиций Азиатского Боспора, где аналогичные по форме земляные склепы были хорошо известны в IV-III вв. до н.э.

Во II в. до н.э. грунтовые катакомбные могильники распространились в предгорьях центральной части Северного Кавказа - на территории Кабарды, а с I в. н.э. и в районе Кисловодска. Все эти могильники просуществовали до II- начала III в. н.э., когда они прекратили свое существование, по-видимому, в связи с усилившейся активизацией кочевых сармато-аланских племен. В результате носители катакомбного обряда переселяются в более безопасные районы - на территорию терско-сунженского междуречья и ближе к горам - в южные районы Кабарды [Атабиев Б.Х., 1996] и на Верхнюю Кубань (Хумара).

Нашествие гуннов привело к новым перемещениям различных групп оседлого населения. Прекращают свое существование многочисленные катакомбные могильники терско-сунженского междуречья. Население переселяется в более восточные районы (на правобережье Сунжи), где в это время появляются грунтовые катакомбные могильники. Предполагается, что значительная часть населения предгорий в результате нашествия гуннов переместилась в

Нахичеванская археологическая экспедиция Института археологии и этнографии провела исследования в поселениях эпохи бронзы - Кюльтепе I (О.А.Абибуллаев), Кюльтепе II, Махта I, II, Арабенгидже, Садареке, Дашарх, Овчулартепеси, Халадж, Гявуркале (В.Г. Алиев и С.Г. Ашуров).

Поселение Кюльтепе I расположено в 8 км. северо-восточное г. Нахичевани. Площадь сохранившейся части 1,5 га.

В Кюльтепе I было установлено наличие 4 культурных слоев относящихся к эпохе энеолита, бронзы и раннего железа.

Второй слой снизу (толщиной 9,5 м.) относится к эпохе ранней бронзы. В этом слое были выявлены 14 строительных горизонтов, обнаружены богатые археологические материалы - керамика, каменные, бронзовые, костяные и др. изделия.

Поселения Кюльтепе II находится в 12 км. севернее г. Нахичевани в месте слияния рек Джахри-чай и Нахичеван-чай. Занимает площадь около 10 га.

Первый снизу культурный слой (толщиной 9 м.) относится к эпохе ранней бронзы. В этом слое изучено 14 строительных горизонтов, обнаружены керамика, каменные, костяные, бронзовые и др. изделия, относящиеся к куро-аракской культуре.

Поселение Махта I расположено на территории Шарура, на западной окраине современного с. Махты, на левом берегу р. Аракса. Толщина культурного слоя эпохи ранней бронзы 4,6 м. Здесь выявлено святилище, каменные изваяния, обнаружены керамика, каменные и костяные орудия труда.

Поселение Овчулартепеси является одним из уникальных памятников эпохи ранней бронзы. Расположено на территории Шарура у села Диза, на левом берегу р. Арпачай.

Керамика Овчулартепеси характерна для начального этапа эпохи ранней бронзы и позволяет высказать мнение о происхождении куро-аракской культуры.

Поселение Дашарх расположено на территории Шарура, в центральной части современного села Ашагы Дашарх. Толщина культурного слоя эпохи ранней бронзы 9 м. Здесь были обнаружены керамика, каменные орудия труда, бронзовые изделия.

Стратиграфия поселений эпохи ранней бронзы Нахичеванского края, позволяет изучить хронологическую последовательность куро-аракской культуры.

Новые археологические материалы подтверждают, что Куро-Аракская культура возникла непосредственно на территории Азербайджана.

На раннем культурном слое поселений эпохи ранней бронзы Нахичевани (Кюльтепе II, Овчулартепеси и др.) встречается керамика с примесью самана, и с гребенчатым орнаментом, что является характерным для керамического производства эпохи энеолита.

В распространении куро-аракской культуры в Передней Азии основную роль сыграли древние племена Нахичеванского края эпохи ранней бронзы.

Нужно отметить, что вопрос зарождения куро-аракской культуры пока не полностью изучен.

Результаты радиоуглеродного анализа угля из второго снизу строительного горизонта (глубина 11,6 м.) культурного слоя эпохи ранней бронзы поселения Кюльтепе II датируется $7110 \pm 100 = 5160$ год до н.э.

Этот факт позволяет в дальнейшем на основании новых материалов поселений Нахичеванского края, а также других регионов Кавказа и Передней Азии более глубоко изучить происхождение куро-аракской культуры и уточнить ее датировку.

Р. С. Бадалян (Ереван)

Новые материалы по древней культуре Ширака: результаты работ армяно-американской экспедиции в Ороме

Традиционные для армянской археологии региональные исследования древностей эпохи бронзы-железа практически реализовывались на созданных принципиально различными образами информационных базах. Если северо-восточная (Агстев-Тавушский физико-географический район) и юго-восточная (Сюник) Армения изучены путем разведочных раскопок многих десятков памятников, то культура эпохи бронзы - раннего железа северо-западной Армении

* Анализ проведен 6 марта 1987 года в лаборатории ленинградского отделения Института археологии АН СССР Ю.И. Марковым

(Ширака) была представлена преимущественно по материалам двух, сравнительно полно исследованных объектов - Арича и Артика.

С целью создания качественно новой информационной базы, соотносимой по объему с аричской и артичской и обеспечившей бы в первую очередь построение объективной хронологической шкалы, с 1990 г. в Шираке начала работу совместная армяно-американская археологическая экспедиция.

В качестве базового объекта исследований был избран грандиозный комплекс древностей на северо-западных склонах г. Арагац, на высоте 1600 м над уровнем моря, близ с. Ором.

Памятник площадью более 400 га находится на лавовом уступе, господствующем над аллювиальной равниной. Его ядром является поселение, занимающее северо-восточный участок памятника, площадью около 50 га и приуроченное к двум холмам (высотой 74-76 м), расположенным по оси север-юг на расстоянии 300 м. Вокруг поселения на площади более 350 га простирается некрополь.

Новостроечными раскопками 1987-89 гг. в зоне строительства Артичского водохранилища и работами армяно-американской экспедиции в 1990, 1992, 1993, 1995 гг. на поселении установлено, что памятник представляет собой совокупность следующих объектов: палеолитическое местонахождение; поселение и погребение ранне-бронзового века; поселение средней бронзы; крепость, поселение и могильник поздней бронзы - раннего железа; урартские крепость и город; средневековая крепость. Таким образом, Оромский памятник - классическая модель ширачской археологии, где представлен практически полный спектр последовательно сменявших друг друга культур.

В процессе работ получена серия радиоуглеродных дат (23 - из Орома и 3 - из раннебронзового поселения Карнут), обеспечивающая построение абсолютной хронологической шкалы в диапазоне от середины IV до середины I тысячелетия до н.э. Анализы проводились в лаборатории Аризонского университета (Тусон); даты калиброваны по кривым Г. Пирсона и М. Стовер, 1993 (приводятся значения 2σ).

На основании калиброванных радиоуглеродных дат Оромского и Карнутского поселений можно прийти к следующим заключениям.

Нижняя хронологическая граница раннебронзовой культуры Ширака в настоящее время должна быть определена в пределах 35/34 - 31/30 вв. до н.э. (Ором, северный холм, нижний горизонт, АА-7767, 4565-/-60, 3500-3044 гг. до н.э.; погребение, АА-10191, 4505-/-50, 3360-2933 гг. до н.э.).

Верхняя хронологическая граница соответствует концу "шенгавитского" ("карнутакого") локально-хронологического варианта куро-аракской культуры, охватывающего 26-24/22 вв. до н.э. (Карнут, АА-7787, 3915-/-65, 2571-2149 гг. до н.э.; Ором, верхний горизонт).

Среднебронзовый слой поселения Ором мощностью 10-15 см на северном холме, содержащий кармирбердскую расписную керамику вместе с керамикой, орнаментированной пунктиром, дал даты АА-7766, 3465-/-70, 1941-1544 гг. до н.э. и АА-12856, 3285-/-55, 1682-1425 гг. до н.э., что позволяет датировать слой XVII - I половиной XVI в. до н.э. Тем самым можно утверждать, что верхняя хронологическая граница бытования кармирбердской керамики совпадает с концом периода средней бронзы.

Позднебронзовый слой циклопической крепости на южном холме Орома средней мощностью около 1 м, характеризующийся керамикой "байбуртского" типа и, в частности, формочкой для отливки миниатюрных секир с шипами на обухе, может быть датирован в пределах второй половины XV - первой половины XIII вв. до н.э. (АА-12859, 3145-/-55, 1517-1265 гг. до н.э.; АА-12858, 3045-/-75, 1440-1038 гг. до н.э.).

На северном холме Орома слой поздней бронзы - раннего железа сильно поврежден урартскими постройками; для отдельных участков слоя получены даты АА-10193, 2975-/-55, 1385-1006 гг. до н.э.; АА-12860, 2850-/-55, 1190-847 гг. до н.э.; АА-11129, 2770-/-55, 1025-809 гг. до н.э.

Десять C^{14} дат из слоя урартской крепости на северном холме укладываются в хронологические рамки рубеж IX/VIII - конец V вв. до н.э., тем самым определяя верхнюю хронологическую границу раннежелезного века.

Дагестан на стыке культур эпохи палеометалла Кавказа и Юго-Восточной Европы*

1. Географическое положение Дагестана на стыке Европы и Азии, на границе двух различных по своей сути культурных миров и социально-экономических структур - оседлоземледельческих обществ и цивилизаций Кавказа и Ближнего Востока и подвижных скотоводческих племен степей Юго-Восточной Европы в значительной степени определило пути и особенности культурно-исторического развития населения Дагестана, начиная с глубокой древности.

2. В силу благоприятного сочетания природных и социальных факторов горный Дагестан стал одним из древнейших очагов возникновения производящего хозяйства на Кавказе и юге России. Это произошло в неолите, на рубеже VII-VI тыс. до н.э. [Амирханов Х.А., 1987]. Археологические открытия подтвердили взгляды Н. И. Вавилова о том, что Дагестан является одним из древнейших центров происхождения земледелия и культурных растений. Возникновение земледелия и скотоводства заложило начало формирования цивилизации. На протяжении около 3-х тысячелетий новые формы хозяйства получили широкое распространение не только в горной зоне - колыбели земледелия и скотоводства, но и в предгорьях и низменности. Происходят крупные сдвиги в экономическом, культурном и социальном развитии местного общества.

3. В области социально-экономического развития наблюдается подлинный расцвет земледельческо-скотоводческого хозяйства, оно приобретает интенсивный характер (поликультурное земледелие, террасирование, орошение, использование плуга, прогрессивных жатвенных инструментов, тягловой силы животных, колесного транспорта, молотильных досок; практикование различных форм ведения скотоводческого хозяйства, переработка молочных продуктов, появление аграрных календарей). Ряд домашних производств (гончарное дело, металлообработка и др.) превращаются в специализированные ремесла, продукция которых приобретает товарный характер. Особо следует отметить широкое использование гончарного круга, появление прогрессивных обжигательных печей, массо-

* Проблема исследуется при поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 96-01-00396).

вое производство жженого кирпича, высокий профессионализм в обработке цветных металлов, что характерно для экономики ранних цивилизаций Ближнего Востока. Все это приводит к накоплению прибавочного продукта, имущественному и социальному расслоению общества (появление больших хранилищ для продуктов, строительство монументальных погребальных конструкций, захоронения в повозках, появление скипетров-жезлов). В области духовной культуры отмечено широкое распространение верховного божества, олицетворяющего культ плодородия.

4. Охарактеризованная картина социально-экономического и культурного развития Дагестана в раннебронзовом веке соответствует уровню развития древних обществ Ближнего Востока, находившихся на формативном этапе становления раннеклассового общества и цивилизации. Однако этот процесс на Северо-Восточном Кавказе не получил своего закономерного завершения. Поступательное развитие культуры Дагестана было прервано в III тыс. до н.э. Местное общество было отброшено далеко назад и становление классовых отношений затянулось здесь еще на 2 тысячелетия. Такой исход культурно-исторического процесса в Дагестане был обусловлен рядом факторов: природных (изменение климатических условий), социально-политических (давление степного населения на оседло-земледельческие центры). Географическое расположение на стыке оседло-земледельческих и подвижно-скотоводческих культур обусловило пульсирующий характер культурно-исторического процесса на территории Дагестана и всего Северного Кавказа, когда прогрессивное развитие общества неожиданно сменяется его застоєм, упадком, регрессом, попятным движением.

М. Г. Гаджиев, Р. Г. Магомедов (Махачкала), Ф. Л. Кол (Массачусетс, США)

Исследования международной дагестанско-американской экспедиции на поселении Великент II (1994-1995 гг.)

1. В 1994-1995 гг. дагестанско-американская экспедиция, учрежденная ДНЦ РАН и колледжем Уэлсли, проводила раскопки памятников бронзового века у сел. Великент (в 30 км к северу от Дербента). Основным объектом исследований стало поселение II,

расположенное на вершине (площадь 60-120х120 м) холма-останца (высота = ок. 6-7 м) древнекаспийской 2-й террасы в 0,2 км к ЮЗ от известного Великентского поселения I. Поселение было открыто еще в 80-х гг. XIX в. А. А. Русовым, но до сер. 90-х гг. XX в. раскопки здесь не проводились, если не считать небольшого разведочного шурфа М. Г. Гаджиева (1979).

2. В 1994 г. на северном склоне холма был разбит раскоп В (24 кв. м). В толще культурного слоя (ок. 2 м) было выявлено 9 чередующихся полов, остатки сильно разрушенных архитектурных конструкций, в т.ч. с использованием сырцовых и жженных кирпичей, была собрана довольно значительная коллекция находок. Среди них особо интересны обломки сосудов с воротничкообразными венчиками, рельефными налечами, а также высококачественных красноглиняных сосудов. Сочетание такой керамики с пожевидными кремневыми пластинами с ретушированными краями энеолитического облика указывало на очень ранний облик поселения I по сравнению с другими памятниками Великента.

3. Для более полного изучения стратиграфии, планировки и архитектуры памятника в 1995 г. в восточной части холма был разбит новый раскоп С (36 кв. м). Толщина культурного слоя - 2,80 м. Всего выделено 8 стратиграфических слоев (I-VIII) разной мощности и констатации. В верхних двух слоях строительные остатки не прослежены кроме отдельных кусков печи и сырцовых кирпичей. Ниже слоя II зафиксировано сменяющие друг друга 5 строительных горизонтов различной сохранности. Горизонты разделялись уровнями многократно обмазанных полов. Верхний (I-й) строительный горизонт представлял собой плохо сохранившиеся участки глинобитных стен, развалов сырцовых и обожженных кирпичей, очажной конструкции - тондыра. 2-й строительный горизонт - относительно сохранившаяся двухчастная печь и обрывки дуговидных и угловатых глинобитных стен построек. От 3-го строительного горизонта сохранились поврежденные участки глинобитных стен, несколько печных сооружений - тондырей, перекрывавших частично друг друга, большое количество ям различных форм и глубин. В 4-м горизонте выявлены остатки сплошных глинобитных "подушек", хорошо сохранившиеся круглые тондыри, скопления мелких глубоких ямок, небольшие каменные конструкции непонятного назначения, зольные ямы. В самом нижнем (5-м) горизонте расчищена часть круглоплановой постройки (d - ок. 6 м). Ее стена (шир. - 0,50 м, сохр. высота - 0,80 м) состоит из

сырцовых кирпичей, уложенных в два ряда с использованием связывающего раствора и обмазкой внешней стороны. В нескольких местах в кладку включены обожженные кирпичи. С уровней 4-го и 5-го строительных горизонтов прослежен ряд хозяйственных ям, часть которых вшита неглубоко в материк (до 15 м), другие имеют колоколовидную форму и значительную глубину (1,30-2,60 м).

4. Глиняная посуда, обнаруженная в раскопе, характеризуется заглаженной или лощеной поверхностью и делится на три группы: а) сосуды архаического энеолитического облика (воротничкообразные венчики, рельефные валики, резной декор и др.); б) сосуды, типичные для куро-аракской культуры (миски с внутренними бортиками, кувшины с цилиндрической горловиной, баночные сосуды с отогнутыми венчиками, горшки с уступчато выделенными шейками, сковороды со слабо приподнятыми краями) и в) высококачественные сосуды, изготовленные с применением гончарного круга. Последние составляют 20-25 % всей керамики и представляют такой же типологический набор сосудов, что и основная группа типично-куро-аракских сосудов. Кроме того в эту группу входят сосуды с шаровидным туловом и, возможно, округлым дном, снабженные иногда ручками-ушками. Для этой группы характерны штампованный гребенчатолочный орнамент, а также невысокие валики, рассеченные различными насечками. До сих пор подобная керамика не встречалась на других великентских холмах, за исключением Великентского могильника I, где в 1983 г. вне погребальных комплексов была обнаружена небольшая серия подобных сосудов, отнесенных к керамике майкопского облика [Магомедов Р. Г., 1991]. На Северном Кавказе подобная керамика встречалась также на серженьюртовских поселениях (Чечня). Место и роль такой керамики в общей характеристике великентских памятников и в целом в рамках куро-аракской культуры еще предстоит уточнить. Керамика поселения включает также модели колес, дисковидные пряслица, очажные подставки нескольких типов.

Металлическая часть находок незначительна (обломки шильев, стержень булавы, листовидный нож, обломки кинжальчиков с выделенными черепками, а также сохранившееся желобчатое долото с четырехгранным насадом). Довольно разнообразны и многочисленны изделия из камня (подвески из сердолика и гагата, кремневые двухстороннеобработанные вкладыши серпов, ножевидные пластинки с ретушированными краями и наконечники стрел, пряслица, топоры с желобчатым перехватом и топоры-тесла).

Среди многочисленной группы изделий из кости и рога, обычных для эпохи РБ, следует особо выделить уникальную, богато орнаментированную трубку из кости животного. Подобные орнаментированные изделия из кости, функционально трактуемые исследователями неоднозначно, встречались на памятниках эпохи РБ Передней Азии и Ближнего Востока.

5. Материалы Великентского поселения II позволяют выделить на СВ Кавказе неизвестный ранее пласт культуры, представляющий ранний этап развития дагестанского варианта куро-аракской культуры, преемственно связанного с энеолитической культурой. Поселение II и представленный им этап раннебронзовой культуры датируется 2-й пол. IV - 1-й пол. III тыс. до н.э. Такая датировка согласуется с калиброванными радиоуглеродными датами, полученными в лаборатории Аризонского университета для 4-х образцов, взятых из разных глубин культурного слоя в стратиграфическом раскопе В:

1. АА - 15099: 4480 ± 60 л.н.; с калибровкой: 1 сигма (67 % вероятности) - 3339-3039 гг. до н.э., 2 сигма - (95 % вероятности) - 3360-2925 гг. до н.э.

2. АА - 15100: 4415 ± 60 л.н.; с калибровкой: 1 сигма - 3294-2925 гг. до н.э., 2 сигма - 3360-2924 гг. до н.э.

3. АА - 15101: 4475 ± 60 л.н.; с калибровкой: 1 сигма - 3338-3037 гг. до н.э., 2 сигма - 3360-2924 гг. до н.э.

Как видно все даты укладываются в пределах $4480-4415 \pm 60-65$ л.н., а с калибровкой 3360-2920 гг. до н.э.

6. Особое значение материалов Великентского поселения II заключается в том, что они свидетельствуют о неожиданно высоком уровне развития местного общества в эпоху ранней бронзы. Это интенсивное земледелие, о чем говорят большие погребя-зернохранилища, обособившиеся ремесла, в т.ч. строительное дело, гончарное производство, металлообработка и др. Следует отметить существование в столь раннее время массового производства жженного кирпича и использование его в жилой архитектуре. В этот период жженный кирпич не был известен нигде кроме как в раннегородских центрах Месопотамии и харрапской культуры. В керамическом производстве широко использовался гончарный круг, что говорит об очень высоком уровне социально-экономического развития местного общества. Очевидно, в конце IV - 1-й пол. III тыс. до н.э. развитие ряда ремесел было рассчитано на товарное производство. О высоком уровне экономического развития местного общества, появлении регулярного прибавочного продукта свидетельствует также кон-

центрация здесь больших масс населения, что подтверждает существование обширных могильников с массовыми захоронениями. Все это позволяет рассматривать Великент II как протогородской центр и один из показателей того, что Приморский Дагестан в раннебронзовом веке находился у порога раннегородской цивилизации.

М. С. Гаджиев (Махачкала)

Исследования форта Дербентского оборонительного комплекса и идентификация "Крепости Сул"

1. В 1996 г. Дербентская археологическая экспедиция Института истории, археологии и этнографии Дагестанского НЦ РАН возобновила полевые изыскания. Объектом исследований стал ближайший к цитадели Дербента Нарын-кале и первый в системе Горной стены (Даг-бары) форт, расположенный в 145 м к ЮЮЗ от цитадели и следы которого визуальным прослеживаются на подпрямоугольной площадке размерами ок. 25 x 30 м.

Раскопом, заложенным в северо-восточной части прямоугольного в плане форта, были вскрыты наружный фас соответствующей стены-куртины (длиной ок. 12,5 м и толщиной ок. 2 м) и прилегающие угловые глухие башни - северная полукруглая (диаметр ок. 4,5 м, вынос 3,5 м) и восточная круглая (диаметр ок. 4 м), сохранившиеся на высоту 1,4-2,7 м, выявлено направление северо-западной и юго-восточной стен-куртин (толщиной ок. 2,6 м), наружные грани которых расположены на расстоянии ок. 19,5 м друг от друга и определяют ширину форта. Конструктивно-архитектурные особенности форта, аналогичные иным сасанидским оборонительным сооружениям Дербентского комплекса и характеризующиеся сухой напирной (тычком и ложком) кладкой из крупных прямоугольных каменных блоков с забутовкой тела на известковом растворе, сопутствующие находки фрагментов керамических изделий и сведения письменных источников датируют строительство форта (как в целом Дербентского оборонительного комплекса) VI в. Культурный слой (толщиной до 0,9 м), связанный с начальным периодом функционирования форта, датируется VI-VIII вв.

Второй период бытования укрепления на основе находок в соответствующем культурном слое (мощностью 0,8 - 1,0 м) характерной глазурованной посуды, куфического фельса одностороннего чекана, железного двурогого срезня - наконечника стрелы, браслета из черного стекла приходится на IX-XII вв. Этот период, точное время после начала и до прекращения отложения данного слоя, отмечено ремонтно-восстановительными работами - сооружением вплотную к восточной башне и юго-восточной куртине форта внешней обводящей стены (толщиной ок. 2 м) из бутового и частично обработанного камня, с наружным панцирем на известковом растворе и забутовкой на глиняном. Этот факт археологически подтверждает известие исторической хроники "Тарих Баб ал-абваб" (нач. XII в.) о ремонтных работах по укреплению оборонительных сооружений Дербента в 30-60-х гг. XI в.

В восточной части раскопа, ниже выпележающих слоев позднеасанидского, арабского и сельджукского времени, выявлены предматериковый культурный слой (толщиной 0,3-0,4 м), связанная с ним внушительная (возможно, оборонительная) стена из крупного и среднего бута со вставками огромных камней на глиняном растворе (сохранившаяся высота 0,7-0,85 м) и перекрывающий их мощный (толщиной до 0,45 м) слой пожара, предварительно датируемые находками фрагментов красноангобированной, коричневоглиняной канцелированной и др. керамики II-V вв. и предшествовавшие возведению на этом месте в VI в. сасанидского форта.

2. Материалы, полученные в ходе раскопок одного из объектов Дербентского оборонительного комплекса представляют большой интерес не только для изучения фортификации и архитектуры Сасанидского Ирана и Кавказской Албании, но и для решения ряда спорных вопросов исторической топографии Дербента и исторической географии Восточного Кавказа - в частности, вопроса идентификации и соотношения топонима Чор (Сул) с Дербентом.

Под "крепостью Сул", которую, согласно хронике "Тарих Баб ал-абваб", в 1001 г. предлагал "народу ал-Баба" отремонтировать вместе с "крепостью ал-Баба" (цитадель Дербента) ширван-шах Йазид б.Ахмад, следует понимать исследованный нами форт, располагавшийся близ цитадели на территории древнего поселения Дербента и сохранивший древнее историческое название Чор (араб. форма Сул).

Гора Акаро над Хунзахом (Дагестан) в свете археологических и средневековых арабских письменных источников

1. На возвышающейся над Хунзахом горе Акаро (на 2500 м. от уровня моря) ДГАЭ выявлен и раскопан подземный археологический памятник - остатки христианского храма X-XIV вв. (ориентировка: NO-SW, размеры: 17,03 м. x 7,68 м, ширина стен: 0,65 м-0,8 м). Здание было построено на скалистом материке слегка обработанными камнями и туфовыми квадратами (использованные для легкости архитектурных конструкции в О части здания) на земляном растворе и было општукатурено. В О части засвидетельствована "зальная" (т.е. некупольная, однопнефная) церковь (6,84 м x 5,18 м) с вписанной в О стену овальной абсидой, возвышающаяся над "залом" ступенью. Четырехугольный в плане алтарь (построенный из камней на земляном растворе: 0,59 м x 0,55 м) был пристроен к О стене. У N, продольной стены, остатки двухступенчатой в плане шпильеры (создающие пристенные ниши), у S стены же - одноступенчатой. Вход в церковь был видимо в W части S стены, вход же в "зальную" часть храма в S части W стены. В NO части "зала" храма выявлено построенное из камней на земляном растворе четырехугольное в плане возвышение (0,65 м-0,68 м x 0,68 м-0,7 м, h=0,35 м, алтарь (?), или же постамент для конструкции перекрытия "зальной" части храма). Пол был устлан плоскими каменными обломками. Здание было перекрыто плоской и желобчатой черепицей и, что особо следует отметить, глазурованной, применявшейся, как это было принято на средневековых христианских храмах и церквях Грузии, в некоторых частях перекрытия (найжены и "полуфабрикаты" - ангобированные и неглазурованные черепицы).

К SO от здания зафиксированы остатки неопределенных стен.

Во время раскопок остатков храма были найдены: фрагменты стеклянного сосуда, красноглиняной глазурованной керамики - мясок (ангоб, параллельные и волнообразные линии, коричневые точки, зеленая, желтая, коричневая раскраска, прозрачная глазурь); фрагменты железных крестов (видимо навершия церковных знамен); множество поломанных каменных (известняк) крестов разнообразных форм и орнаментации и изображения крестов на каменных квадрах. На большинстве из них имеются надписи, исполненные древнегрузинскими шрифтами "асомтаврული" и

"нухури", часть из которых по своим палеографическим признакам (очертание букв и титлов, разделительные знаки, отделение слов друг от друга, сокращения, лигатура, влияние письма "нухури" на "асомтаврули", смещение букв "нухури" и "асомтаврули", двухлинейное и четырехлинейное письмо и т.д.) датируются X-XI вв. По содержанию, найденные во время раскопок храма на горе Акаро надписи молебные-мемориальные. Они, наряду с другими памятниками грузинской письменности, найденные на территории Аварии, дают ценные сведения о широкой распространенности грузинского языка и письменности, о богослужении на грузинском языке, о распространенности христианской культуры, об ее хронологическом диапазоне, об исторической ономастике и т.д. Частое упоминание в надписях, найденных во время раскопок храма, "Двенадцати Апостолов", дает основание полагать, что храм был освящен во имя "Святых Двенадцати Апостолов".

Как можно заключить по разбросанным по целому раскопу обломкам крестов, которые вероятно были вставлены в нишах стен храма, а также по следам пожара, храм был разрушен (возможно, во время драматических событий в Хунзахе, упоминающихся в труде арабского географа XIII-XIV вв. Мухаммеда Рафи "Тарих Дагестана", или же Тамерлановских нашествиях конца XIV в.).

2. В О части горы Акаро ДГАЭ выявлены и частично раскопаны оградительные стены (построенные из слегка обработанных и рваных камней на земляном растворе, не всегда на материке; ширина: 0,8 м-1,6 м), создающие оборонительную систему горы Акаро. В частности, оградительная стена № 1 с N на S перекрывала с W, главную дорогу из Хунзахского шата на гору Акаро (храм был внутри стены); оградительная стена № 2 перекрывала узкую шейку О оконечности горы (в S части зафиксировано круглое углубление от двери на скалистом материке); оградительная стена № 3 закрывала пешеходную тропу со стороны О хребта на гору; выявлены и стены, закрывающие тропы в расщелинах скал на гору Акаро с N; с S, со стороны ущелья Аварского Койсу, гора недоступна. Можно констатировать, что главной задачей была защита О, плоской оконечности горы Акаро (≈ 80 м x 85 м), в N части которой, прослеживаются остатки сооружения, построенного на известковом растворе (!) и где был собран керамический материал развитого средневековья: фрагменты красноглиняных глазурованных мисок (коричневые точки на ангобированной поверхности, желтая и зеленая окраска, прозрачная глазурь), красноглиняной керамики с

точечным и штрихованным орнаментом и керамической водопроводной трубы.

3. Исходя из хозяйственно-пространственного императива Хунзахского плато и его археологических реалий средневековой эпохи, думается, существуют все основания увериться в правомерности локализации столицы упоминаемого в арабских источниках ранне-средневекового (VI-XI вв.) царства ас-Сарир (занимавшего центральную и западную части территории теперешнего Дагестана, населенные аварцами), называемом в историко-географическом труде Мас'уди - "Россыши золота" (завершенного в 943 г.) - "Хумраджд", - "Дж. мр. дж", - "Х. мз.х" и упоминающееся у грузинских историков Леонти Мровели (XI в.) и Вахушти Багратиони (XVIII в.) город - "Хозанихети", "Хозонхети", который был основан потомком эпонима дагестанских народов - Лекана (сына праотца кавказских народов Таргамоса, из известной этнографической концепции народов Кавказа по Леонти Мровели) "Хозонихом" // "Хозанихом" в горах страны Лекана, в SO части хунзахского плато, под горой Акаро, на месте теперешнего Хунзаха.

Упоминающуюся же у Ибн-Руста в его "Книге драгоценных камней" (написано около 912 г., использованы данные анонима, побывавшего в ас-Сарире) "царскую крепость", стоящую "на вершине горы", логическо-грамматическим анализом текста, своим стратегическими, фортификационными и данными начатых археологических раскопок, думается, вполне можно определить, как цитадель города-резиденцию правителя и локализовать на возвышающейся над Хунзахом горе Акаро, тем самым, отклоняя принятое в научной литературе (В.Ф. Минорский, В.М. Бейли) механическое идентифицирование отмеченной у Масуди "столицы царства" с упоминаемой у Ибн-Руста "царской крепостью".

Подготовка "Свода археологических памятников Азербайджана" - важная задача азербайджанских археологов

1. Одной из важнейших задач, стоящей в настоящее время перед археологической наукой Азербайджана - это подготовка Свода археологических памятников, цель которого заключается в сплошном обследовании территории республики, выявлении и фиксации археологических объектов всех исторических периодов. Это фундаментальная работа, рассчитанная на длительную перспективу, предусматривает подготовку и издание отдельных томов Свода, создаваемых по региональному принципу.

2. Работа над Сводом методом сплошного обследования каждого историко-культурного региона позволит улучшить и состояние охраны памятников, выявить, взять на учет и поставить под охрану государства наиболее важные информационно-насыщенные памятники.

3. Итогом создания "Свода..." станет всеобъемлющая археологическая карта Азербайджана. Свод позволит наметить для будущих стационарных исследований наиболее перспективные археологические объекты.

4. Учитывая актуальность задач в структуре Института археологии и этнографии АН Азербайджанской республики создан отдел по подготовке "Свода археологических памятников Азербайджана". Отделом уже осуществлено обследование северо-восточного региона республики, включающего Кусарский, Кубинский, Хачмасский и Дивичинский районы. Материалы обобщены и изданы в качестве первого выпуска "Свода археологических памятников Азербайджана". В настоящее время завершается работа над подготовкой второго выпуска Свода, включающего памятники юго-восточного региона. В этом выпуске будут обобщены археологические памятники Ленкоранского, Астаринского и Джалилабадского районов.

5. На основе систематизированных данных первого выпуска "Свода археологических памятников Азербайджана" в Институте создан машиночитаемый Банк Данных археологических памятников северо-восточного Азербайджана.

Проблема внутренней типологии майкопской культуры в отражении ее керамического контекста

Проблема внутренней типологии майкопской культуры или майкопско-новосвободненской общности (МНО) и ее локального подразделения отражена в работах А.А. Иессена (1935, 1950), А.А. Формозова (1965), И.М. Чеченова (1974), Р.М. Мунчаева (1975, 1994), А.Л. Нечитайло (1991). В этих работах предложено подразделение МНО на раннемайкопский и позднемайкопский этапы, а также деление МНО на кубанский, терский и степной варианты. Такое локальное членение МНО сейчас имеет своих сторонников, но так же встречает и скептическое отношение (Мунчаев Р.М. 1994).

В настоящее время источниковедческая база МНО значительно выросла и отражает новое качество накопления материалов, так как к погребальным комплексам добавились сведения о поселениях. Изменилось ее качественное содержание, так как из контекста МНО исключены памятники с накольчатой жемчужной керамикой типа поселений Мешко, Замок, Свободное, как относящиеся к иному времени и культурному контексту. Цель настоящей работы сводится к выделению вариантов МНО внутри ее основного ареала по данным типологии керамики, не касаясь темы "степного" майкопа.

Классификация керамики МНО дает около 80 разновидностей форм, из которых около 50 принадлежит к круговой керамике, а остальные к лепной. Круговая керамика МНО гораздо лучше представлена в погребальных обрядах и на поселениях МНО, чем лепная. Поэтому мы опираемся именно на ее разновидности при нашем исследовании внутренней типологии МНО.

1 вид (вариант) МНО - Галюгаевско-серегинский майкоп (ГСМ). Для него наиболее показательны формы круговой с округлым или уплощенным дном. Порой на них встречаются знаки-метки гончаров, нанесенные на плечиках. На поселениях находят глиняные конусы без грибовидной шляпки. Поселения ГСМ есть на Тереке, Кавминводах, Ставрополье, Закубанье: Галюгай 1 и его сателлиты, Большедзегинское, Усть-Дзегутинское, Тапшанское, Серегинское поселения и другие. С этим видом МНО совпадает представление о раннемайкопской группе А.А. Иессена. ГСМ является надрегиональным видом МНО. ГСМ обладает локальной спецификой по

типам круговой и лепной посуды на Тереке и в Закубанье. ГСМ - наиболее близок керамическому контексту нижнего слоя Бериклдееби, как по формам круглодонной круговой и лепной посуды, так и по формам глиняных конусов-алтариков, но в то же время полного тождества в керамических типах Бериклдееби и ГСМ нет. ГСМ в целом моложе нижнего слоя Бериклдееби. Конус с рожками Серегинского поселения явно иллюстрирует модификацию конусов с выступами Бериклдееби и рогатых кирпичей куро-аракской культуры. Всего сейчас мной учтено около 60 погребений с керамикой ГСМ, не разграблено только около 5-10 %. С погребальными традициями ГСМ связаны курганы с круговой керамикой этого вида в ямах, под каменными курганчиками, захоронения в яме с галечной вымосткой, на горизонте или неглубокой яме. Оригинальны удлиненные могилы сунженского типа (или Сунженского могильника) из Северной Осетии. Анализ комплексов для изучения погребальных традиций ГСМ затруднен из-за массовых случаев разграблений. С ГСМ связан БМК, Заманкульские курганы на Тереке, вероятно такого же класса, как и богатейший курган МНО и другие погребальные памятники. Старомышастовский клад. Серебряные и золотые сосуды БМК, Старомышастовского клада копируют керамические формы и явно иллюстрируют их изготовление в контексте МНО.

2 вид МНО - Псекупский майкоп (ПМ). Наиболее показательным Псекупское поселение. Для него типичны многие формы ГСМ и лепные плоскодонные сосудики, миски, свойственные для Закубанских памятников МНО вообще. Отличие ПМ от ГСМ заключается в круговых сосудах с шаровидно-уплощенной формой с более широким туловом и конусах с грибовидной шляпкой. Всего сейчас можно упомянуть около 20 захоронений ПМ. Они известны из Псекупского могильника, Красногвардейских курганов (Нехаев А.А.), Владимировского кургана 7 (раскопки В.Н. Каминского) и других памятников. Самая восточная находка комплекса с керамикой ПМ - курган Занозина Балка 1/15 под Кисловодском (раскопки С.Н. Савенко и А.А. Ковалева). ПМ - прежде всего локальное Закубанское явление. Шаровидно-уплощенные формы керамики ПМ встречены в контексте могил 1 горизонта урочища Клады по А.Д. Резепкину [Резепкин А.Д. 1989] В то же время погребения с сосудами ПМ иллюстрируют развитые и финальные традиции погребальной практики МНО.

3 вид МНО - Долинский майкоп (ДМ). Наиболее типичные поселения Долинское и Нальчикское. В керамике этих памятников трудно уловить характерные черты круглодонной круговой и лешной посуды ГСМ. Для ДМ типичны круговые плоскодонные сосуды без минеральных примесей (порой со знаками на доньях) и плоскодонная лешная керамика. Круг погребальных памятников ДМ давно очерчен в работах Р.М. Мунчаева и сейчас дополнен новыми данными на Тереке и Кавминводах. (Кореневский С.Н. 1993). Сейчас в центральном Предкавказье известно более 80 могил с керамикой ДМ. Из них ограблено не более 25%, то есть погребения ДМ более репрезентативны, чем ГСМ. Ареал ДМ связан с терскими равнинами и Кавминводами. Отдельные его формы керамики встречаются в Закубанье. Для ДМ на Тереке типичны плоско-вогнутые кирпичи с желобками, так же найденные в Закубанье (пос. Чихихо). Погребальные памятники включают курганы с каменными набросками, каменными завалами, галечную вымостку на дне могил (но не обязательно), могилы на горизонте, иногда каменные гробницы, но отличные от новосвободненских. Становление ДМ, видимо, происходило в ранний период куро-аракской культуры [Кореневский С.Н., 1990] (Квацхела Е). В то же время ДМ связан с развитым периодом МНО и доживает до ее финала на Тереке.

Новосвободненская погребельная группа (НГР). НГР выделена в работах А.А. Иессена. Сейчас ее характеристика дополнена находками А.Д. Резепкина и его стратиграфической колонкой. Новые находки в Закубанье [Днепровский К.А., Кореневский С.Н., Эрлих В.А. 1995] позволили прийти к выводу, что НГР - это узко локальное закубанское явление, проявляющееся пока прежде всего на Фарсе (ст. Новосвободная, Костромская, может быть Ярославская). Для погребальных комплексов НГР типичен свой набор форм и орнаментов (елочек, дорожек), а так же общие закубанские типы посуды, которые покрывались характерным для НГР дизайном. Данные о поселении НГР еще неопубликованы. Характерно, что керамический комплекс НГР как бы впитывает в себя долинские, общемайкопские формы, переднеазиатские типы посуды, например, биноклевидные сосуды, но сам не иллюстрирует свои характерные формы керамики в не "новосвободненском" контексте. Погребальные формы сооружений наиболее известны по каменным гробницам, ящикам, могилам на горизонте, неглубоким ямам с каменным обкладками [Резепкин А.Д. 1989]. Без публикации материалов урочища Клады подробно о погребальных обрядах НГР судить трудно. После исследований

поселений с керамикой НГР ее можно будет рассматривать как особый вид МНО. Всего сейчас можно отметить только около 10 захоронений НГР, опубликованных в печати. Типичные комплексы НГР зафиксированы только со 2 этапа стратиграфической колонки урочища Клады [Резепкин А.Д. 1989] Даты C^{14} из новосвободненских памятников близки датам ГСМ.

Неопределенно видовые погребальные комплексы (НВПК) встречены главным образом в Закубанье. Возможно сам их факт отражает еще недостаточное накопление материала по их идентификации, как видовых особенностей МНО. К НВПК принадлежат захоронения, в которых присутствуют лишь несложные миски и сосуды, встречаемые в контексте ГСМ, ПМ или НГР в Закубанье, а так же комплексы с металлом, без сопровождения керамикой по разным причинам, в том числе и вследствие некачественных раскопок.

Таким образом, МНО представляется как многокомпонентная общность, которая вряд ли когда-либо была едина по формам ее керамического контекста на всей ее территории в Предкавказье. ГСМ наиболее тесно связан с традициями Передней Азии эпохи Убейда и Урука. Аналогии посуды из нижнего слоя пос. Бериклдееби раннемайкопской керамике впервые были отмечены А. И. Джавахишвили и Л. И. Глonti. Близость ГСМ на Тереке комплексу керамики Бериклдееби позволяет еще раз [Корневский С.Н. 1990] подчеркнуть важную роль Куринской низменности и перевалов центральной части Большого Кавказа для становления МНО на Тереке и в Закубанье. Памятники ГСМ на Тереке, дающие наибольшую близость к Бериклдееби, являются одним из ранних в Предкавказье, но существуют до финала МНО в этом регионе. Отмеченные выше варианты МНО иллюстрируют в основном сосуществование носителей ее культурных традиций и неоднозначные пути формирования МНО в ее восточном и западном регионах. В заключение, хотелось бы выразить глубокую благодарность А.И. Джавахишвили и Л.И. Глonti за предоставленную возможность знакомства с материалами их раскопок поселения Бериклдееби.

К. Х. Кушнарева (Санкт-Петербург)

**А.А. Иессен. К столетию со дня рождения
(1896-1996)**

Среди крупнейших ученых - кавказоведов особое место принадлежит Александру Александровичу Иессену - археологу, историку, востоковеду, оставившему нам бесценное научное наследие. Недавно петербургская научная общественность отметила 100-летие со дня его рождения. Этому событию была посвящена совместная конференция Института истории Материальной культуры РАН и Эрмитажа, на которой были рассмотрены все аспекты творческого наследия А.А. Иессена [Между Азией и Европой. Кавказ в IV-I тыс. до н.э. С.-Петербург, 1996].

А.А. являл собой пример всесторонне одаренной личности. В нем гармонично сочетались высокое духовное начало прекрасного человека и творческая натура подлинного ученого. Он был наделен такими врожденными качествами как бесконечное обаяние и благородство, неисчерпаемая доброжелательность к людям, скромность, глубокая порядочность, подлинный демократизм; его особым качеством была неизменная принципиальность, а отсюда - смелость и независимость суждений. Как ученого его характеризуют огромная эрудиция, живой интерес ко многим проблемам науки и жизни, способность глубокого проникновения в суть изучаемого предмета, подлинный исторический склад мышления. Его творческий почерк отличается системным подходом к материалу, что с особой яркостью проявилось в его бесценном архиве.

А.А. был основоположником и исследователем ключевых проблем древней истории, таких как металлургия Кавказа, Урала и степей Причерноморья, Майкопская культура, связи Кавказа с Древним Востоком, предистория греческой колонизации Северного Причерноморья, периодизация и хронология культур Кавказа и др. Эти проблемы им разрабатывались в течение всей жизни. Феномен трудов А.А. заключается в том, что ни один из них не потерял своего первостепенного значения и сегодня.

Последние годы жизни А.А. были связаны с работами крупнейшей на Кавказе Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, которую он возглавлял в течение всех лет ее существования. Нацеленная первоначально на раскопки средневекового городища Орен-кала, экспедиция в дальнейшем развернула работы на огромной

территории Мильской степи, предгорий Карабаха и района Нахичевана. В результате были реконструированы этапы древней истории этих неизведанных ранее областей, начиная с эпохи раннеземледельческой культуры, кончая средневековьем. В этом отразилась научная направленность А.А. - историка в подлинном смысле этого слова. Сам А.А., помимо руководства отрядами, провел многокилометровые разведки, а также блестящие раскопки огромного кургана в урочище Уч-тепе. Его последняя статья, посвященная истории создания этого памятника, является шедевром археологического исследования.

А.А. был замечательным человеком, который оставил глубокий след в сердцах тех кто его знал лично. Прошло более 30 лет после смерти А.А. и нам стала виднее весомость его научного наследия. Оно дало прекрасные входы в работах следующих поколений археологов, которые и сегодня ощущают живительную силу трудов А.А.

А трудам этим, бесспорно, предстоит еще долгая жизнь.

К. Х. Кушнарера, М. Б. Рысин (Санкт-Петербург)

Проблемы смены кавказских культур в финале ранней бронзы

В финале раннего бронзового века (РБВ) на Северном Кавказе исчезают памятники майкопской культуры (культурной общности); причем они исчезают в период ее максимального расцвета, как бы на ее взлете, что свидетельствует о драматическом периоде процесса культурогенеза. Место майкопских занимают памятники культур среднего бронзового века (СБВ) - строителей дольменов, так называемой северокавказской, ямной и новотитаровской. Аналогичная картина наблюдается и на Южном Кавказе, где куро-аракскую культурную общность сменяют культуры СБВ - триалетская, кармирбердская, а также севано-узерликская и кармирванская группы памятников. Синхронность этих процессов при отсутствии каких-либо данных о полной смене населения заставляет искать причины таких преобразований в резких климатических изменениях, приведших к переориентации хозяйственной базы целого региона.

Наиболее ярко эти события отразились в таких культурных признаках как погребальный обряд и продукция металлопроизводства. При сопоставлении этих признаков сменяющих друг друга северокавказских культур, выявляются как черты преемственности, так и инновационные явления.

В сфере погребального обряда преемственность фиксируется в следующих проявлениях: "эмбриональная" поза погребенных (сгорченное положение на боку либо на спине); прямоугольные грунтовые ямы с перекрестием из дерева или камня; деревянные срубы или различные каменные конструкции (обкладки и ящики с плоским либо ложносводчатым перекрытием), установленные на древнюю поверхность или углубленные в грунт; разнообразные каменные надмогильные конструкции - кромлехи, керны, вымостки, крениды, "панцыри"; слой речной гальки или песка на дне могилы; замазывание щелей в конструкции могилы глинистым раствором; подсыпание дна могилы и тела охрой; "огненные ритуалы", в том числе угли в могиле; кенотаф; тризна; повозка в могиле; орудия труда в составе инвентаря лиц с высшим социальным статусом.

К числу принципиальных новаций обряда относятся: положение погребенных вытянуто на спине; обряд вторичного погребения костей в "шкуре"; склеповый обряд (с подзахораниванием останков) в различных сооружениях с входом-дромосом: купольных гробницах, дольменах, катакомбах; "огненные ритуалы", в том числе частичное сожжение тела и деревянных конструкций могилы, угли в жаровне, в курильнице; антропоморфные статуэтки в могиле; фиксация в инвентаре профессиональной специализации погребенных; на начальном этапе СБВ бескерамичность инвентаря.

Обращение к металлическому инвентарю СБВ показывает, что типы изделий РБВ не переживают финал майкопской культуры; в погребениях начального этапа СБВ представлены изделия со смешанными признаками ранней и средней бронзы [Рысин, 1996]. таким образом, наблюдается преемственность и эволюция части ведущих типов оружия, орудий, а также votивных изделий (бронзовый крюк). Сохраняются также ведущие типы амулетов - "украшений" РБВ: височные кольца в I и 1.5 оборота; пронизки-трубочки; биконические, цилиндрические и боченковидные бусы.

К числу новаций металлического инвентаря следует отнести такие изделия, как: черенковые ножи с клинком листовидной формы; ножи-бритвы; кинжалы с зауженным под плечиками ("приталенным") клинком; шилья с утолщением-упором на корпусе;

вислообушные топоры с узким планом клина. Принципиальные перемены произошли в комплексе амулетов-"украшений". Именно амулеты и votивные "булавки" новых, не известных на Кавказе ранее типов, служат маркирующими изделиями для инвентаря погребений СБВ.

Наиболее сложной остается проблема локализации источников перечисленных новаций как в области обряда, так и инвентаря СБВ. Тем не менее можно предположить, что вытянутое на спине положение погребенных, а также редкость керамики в могилах и закрепление в обряде профессиональной специализации ремесленников связаны с распространением на Северном Кавказе традиций, практиковавшихся населением степных районов (Приазовье, Подонье, Приднепровье). Традиции погребения в склепах, мегалитическое строительство и обряд вторичного погребения мы связываем с реализацией представлений о смерти-возрождении общечеловеческого уровня, чем и объясняется, на наш взгляд, глобальное распространение и полицентрическое происхождение этих феноменов. Однако, ряд параллелей в конструкциях погребальных сооружений и в деталях обрядовой практики позволяет связывать их распространение на Кавказе в эпоху СБВ с воздействием круга средиземноморских культур. С малоазийско-эгейскими культурами мы связываем также обычай частичного сожжения погребенных и конструкций могилы; угли в жаровне, курильнице - аналог очажной подставки-алтаря; помещение в могилу антропоморфных статуэток. Наконец, все без исключения новации в металлическом инвентаре СБВ (и в первую очередь все перемены в наборе votивных изделий, амулетов) мы связываем с культурами Малой Азии. То, что в Малой Азии обнаруживаются именно прототипы северокавказских изделий, а не их типологические параллели, подтверждается, во-первых, хронологическим приоритетом малоазийских находок, а во-вторых, тем, что последние являются серийной продукцией крупных ювелирных мастерских и изготовлены в основном из золота. Кавказские же амулеты изготовлены, главным образом, из бронзы (золотые и серебряные образцы встречаются здесь в единичных случаях), что указывает на вторичный и периферийный характер кавказских ювелирных центров по отношению к малоазийским. Истоки новаций стиля и техники декора металлических изделий СБВ Северного Кавказа обнаруживаются в Малой Азии, Луристане и Уре эпохи РБ-III.

При рассмотрении возможных путей проникновения новаций на Северный Кавказ закономерно возникает вопрос о роли южно-

кавказского региона в этом процессе. Анализ показывает, что здесь также в эпоху РБ III процесс культурогенеза сопровождается распространением ряда новаций в обряде и в металлическом инвентаре. И здесь новые типы изделий восходят к малоазийско-эгейским прототипам. Причем на Южном Кавказе чаще, чем на Северном, фиксируются votivные изделия и амулеты, выполненные из золота и серебра.

Таким образом, можно констатировать, что смена культур, культурная трансформация финала РБВ на Северном Кавказе привела к замене "идеологического каркаса", всей культурной парадигмы общества. Элита общества, являющаяся консолидирующей силой, утверждающей новый порядок после хаоса культурной трансформации, "нашла" и закрепила в практике обрядов перехода в другой мир (составляющих основу идеологии догосударственных обществ) новую форму парадигмы, материализованную в обряде и новых типах votivных изделий и амулетов.

Столь сильное влияние на Кавказский регион малоазийско-эгейских культур в эпоху СБВ следует объяснить в первую очередь более глубинным родством понто-каспийского региона со средиземноморско-малоазийским. Это нашло отражение, в частности, в дискутируемой и сегодня концепции существования в эпоху палеометалла так называемой Циркумпонтийской зоны. В аспекте нашей темы очень важно, что в середине III тыс. до н.э. малоазийский центр металлообработки и ювелирного производства занял лидирующее положение на Древнем Востоке. Несомненно, лидерство в области ведущей технологии [Бочкарев, 1995] позволяло малоазийскому региону распространять свои культурные стандарты на соседний Кавказ, тесно связанный с Малой Азией особенно в сфере металлообработки. Последний, в свою очередь, играл роль культур-трегера для соседних степных районов, в результате чего новые эталоны распространились по всей юго-восточной Европе.

Новые погребения из некрополя Фанагории

На Таманском полуострове, в 4,5-5 км от Фанагории, находится большой курганный могильник, который никогда не исследовался археологами, и, судя по характеру насыпей, в новое время не подвергался ограблению. Летом 1993 г. Краснодарской археологической экспедицией Кубанского государственного университета было раскопано три кургана (высота 1,8 м, 0,15 м и 0,2 м), в которых исследованы погребения, принадлежащие местному греко-варварскому поселению второй половины IV в. до н.э. - I в. н.э.

Самым ранним из исследованных является погребение 13 из кургана 2, совершенное в большой подквадратной яме. Погребение было ограблено в древности. Среди находок выделяются более 20 целых и фрагментированных, сетчатых и с пальметкой, чернотелых и местных, арибаллических лекифов и железный стригиль. Эти предметы дают основание связать данный комплекс с погребением налестрита и датировать его второй половиной IV в. до н.э.

В курганах было исследовано 12 склепов, вырубленных в слое бурого железняка или плотной материковой глине. Погребальные камеры, в основном, подквадратной или прямоугольной формы с округленными углами. Входные ямы подтрапециевидные или прямоугольные, иногда, со ступеньками. Половина склепов длинной осью ориентирована по линии восток-запад. Встречены заклады из черепицы, сырцовых кирпичей, камки. Количество погребенных в склепах от 3 до 11. Для всех хронологических периодов отмечено наличие восточной ориентировки. Западная встречена лишь в склепе 20 кургана II-I в. н.э. Для III-II вв. до н.э. наиболее характерна юго-восточная ориентировка. Все погребения вытянутые. В нескольких случаях отмечено наличие тлена органической подстилки. Среди особенностей погребального обряда следует отметить положение куска каменной плиты под голову погребенного (курган 8, погребение 4). Стены и дно этого склепа были окрашены в черный цвет. В каждом склепе находились медные монеты (1-6 штук, но не обязательно по количеству погребенных) - обряд, связанный с оболем Харона. Сохранность монет, в основном, не позволяет использовать их для датировки погребений.

Кроме склепов, было исследовано 10 погребений в узких прямоугольных или с округленными торцами ямах. Преобладающую

ориентировку погребенных в ямах выделить трудно: по два раза встречена западная и южная, по одному - восточная, северная, юго-западная и северо-западная. Погребальный инвентарь, в основном, аналогичен склепам, но уступает им в количественном отношении.

В полах курганов выявлено 22 детских погребения в амфорах. Большинство амфор родосские (15 экз.) - III-II вв. до н.э., две - синопские, остальные - неизвестных центров.

В курганах исследовано три подбоя. Два подбоя, судя по немногочисленному инвентарю датируются III-I вв. до н.э., третий - безинвентарный.

Для склепов III-II вв. до н.э. характерны фанагорийские пелики и леканы с крышками, которые раскрашены черной и красной красками. Среди росписи часто встречаются рисунки скарабеев, орнаменты в виде ов, пальметт, кругов и др. Из украшений выделяются великолепные наборы стеклянных бус, бронзовые перстни, серьги, браслеты. Первой половиной III в. до н.э. датируется статуэтка пожилой женщины, которая относится типу "малой геркуланьки". Из погребения первой половины II в. до н.э. происходит танагская статуэтка девушки, играющей на тригоне. Следует отметить бронзовый перстень "птолемеевского типа" с изображением Арсинон II, из погребения в яме второй четверти III в. до н.э.

Один склеп датируется второй половиной I в. н.э. на основании хронологии краснолаковых тарелок, канфара и кувшина, двух сероглиняных светильников, стеклянных бальзамариев и омиришковых фибул.

Погребальный обряд в целом характерен для эллинского населения городов Азиатского Босфора, и прослеживается в некрополях Фанагории, Кеп, Тирамбы и др. Одновременно, анализ погребального обряда позволяет выявить и наличие варварских элементов: западная ориентировка, положение кистей рук на тазе, широкое использование угля и органических подстилок, положение под голову каменной плитки. Последний элемент обряда обычно связывают с проникновением в греческие города меотского населения, для которого использование каменных плит в захоронениях было характерно с IV в. до н.э. Меотским элементом погребального обряда считается и положение в могилы некрополей древнегреческих городов Тамани обломков черепиц. Правда, А. К. Коровина видит в этом обряде пережиточное явление, связанное с положением в меотские могилы VI-V вв. до н.э. плоской гальки. На наш взгляд,

более правильным будет связать появление в погребениях античных некрополей обломков черепиц с трансформацией меотского обряда использования каменных плит. Тем более, что и в меотских погребениях IV в. до н.э. Прикубанья зафиксированы случаи использования античных соленов вместо каменных плит (могильник Старокорсунского городища № 2).

С сарматским влиянием связано распространение подбоев, западной ориентировки, использование угля, расшивка рукавов одежды мелкими бусами, положение кистей рук на тазе. В русле этой проблемы особый интерес представляет погребение женщины (склеп 25, курган 2) с лепной сарматской (по рецептуре глины) мисочкой и расшивкой бусами рукавов одежды.

Исследованные курганы находились на окраине большого курганного некрополя, не отмеченного на археологической карте Тамани. Несмотря на удаленность от Фанагории, данный могильник является частью фанагорийского некрополя, так как рядом не обнаружено других больших поселений этого времени.

О. Д. Лордкипанидзе (Тбилиси)

Греческий мир и Кавказ

Цель доклада: на примере контактов с греческим миром (до периода походов Александра Македонского и образования эллинистических государств, положивших начало качественно новым формам взаимоотношений) акцентировать внимание на важность изучения участия Кавказа в целом и ее отдельных регионов во всемирном культурно-историческом процессе.

1. Кавказ, как обозначение большого географического региона (т.е. в современном его понимании), в раннегреческой литературе не встречается. Под этим названием упоминается лишь кавказский хребет и его вершины. Этимология не ясна: из многочисленных гипотез ни одна не признана убедительной. Созвучные топонимы засвидетельствованы и на территории Греции (напр. *Καυκάσιον ὄρος* в Аркадии: Dion. Halic., I, 61).

Название "Кавказ" (Καύκασος), как обозначение вершин современного кавказского хребта ("высочайшего из горных хребтов"), впервые находим у Эсхила ("Прикованный Прометей", 438, 745-746: "... Καύκασον μόλῃς, ὅρων ὕφιστόν").

2. Греческая мифология первые плаванья греков к кавказским берегам Черного моря (отраженных в сказаниях о походе Аргонавтов за золотым руном) относит к периоду до Троянской войны (предположительно, имевшей место около 60-х или 40-х годов XIII в. до н.э.), т.е. микенскому периоду. Однако убедительного археологического подтверждения пока нет (находки микенской керамики в Турции, в Машате обнадеживают, но вопрос о путях ее проникновения остается дискуссионным). Если даже, в дальнейшем подтвердятся плаванья греков к берегам Черного моря в микенскую эпоху, то это не следует рассматривать как наличие сколько-нибудь значительных контактов: они должны быть ограничивались скорее всего пиратскими экспедициями (ср. Thucid., I, 7)

3.0. Более убедительны данные о возможных более или менее активных контактах греческого мира с кавказским Причерноморьем с IX-VIII вв. до н.э., когда происходит новый расцвет греческого общества (все чаще именуемого сейчас "ренессансом"), формирование полиса, интенсивное развитие ремесла и торговли (особенно эвбейской), основание первых колоний, как на западе (Питекуза), так и на востоке (Аль-Мина, Телл-Сукас).

3.1. Индикаторами наличия контактов греков с Восточным Причерноморьем следует считать ряд данных письменных источников: первоначальное основание Синопы еще в VIII до н.э. - в период киммерийских нашествий (Ps. Scymn., 941-945), большая популярность сказаний об аргонавтах (известных уже Гомеру: II, XXI, 34-36; XXIII, 746-747; Odyss., X, 137; XII, 51-72) в греческой литературе VIII-VII вв. до н.э. (Гесиод, Евмел Коринфский, Навпактика); появление географических названий - Колхида у Евмела Коринфского (Fr. 2, в контексте Аргонавтики), реки Фасис у Гесиода (Theog., 333-340): упоминание племен и пунктов Юго-Восточного Причерноморья (пафлагонийцы, ализоны, Алибе//Халибе, река Партегиос//Бартин Су...) в т.н. Каталоге Троян (II, II, 851-857). Такие факты следует объяснить только контактами и результатом непосредственного знакомства греков с кавказским побережьем Черного моря уже по крайней мере в VIII-VII вв. до н.э. Первые знакомства греков с областями к северу от

кавказского хребта возможно отражены в "Аримаспейе" Аристея (VII в. до н.э.).

3.2. Археологические материалы дают объяснение тому, почему именно к Колхиде было приурочено сказание о походе аргонавтов: сравнительное изучение демографической ситуации в Причерноморье во второй половине II - начале I тысячелетия до н.э. показывает, что именно этот регион отличается наличием оседлого и наиболее развитого общества (т.н. колхидская бронзовая культура), а в VIII-VII вв. до н.э. фиксируется своего рода демографический взрыв (многочисленные поселения и могильники), быстрое развитие железной металлургии (находки железоплавильных печей, разнообразной продукции) и сельского хозяйства (многочисленные погребальные дары в виде сельскохозяйственных орудий).

3.3. Греческий импорт IX-VIII и первой половины VII в. до н.э. в Причерноморье пока не засвидетельствован. Косвенным подтверждением наличия контактов греческого мира с кавказским Причерноморьем мы считаем (на уровне лишь рабочей гипотезы) ряд инноваций и тенденцию к геометризации в материальной культуре Колхиды, имевшие прямые параллели в позднегеометрической Греции: в керамике - появление (Вани) канфарообразных сосудов и широких плоскодонных мисок с оттогнутыми к паружи краями (прямые аналогии в Лефканди), а возможно также некоторых орнаментальных мотивов в украшениях - широкое распространение одночленных дугообразных фибул (т.н. субмикенского типа); в пластике - зооморфные фигуры (Вани) с двумя протомами на противоположных сторонах (имевших аналогии в Олимпии, на Самосе, Родосе, в Дельфах, Афинах и Елевсине, в Южной Италии); бронзовые женские фигуры с различной позой рук, всадницы с ребенком, мужские статуэтки (воинов) в беретобразном головном уборе и поясом (Уреки, Нигвзани, Мухурча). Особо следует отметить бронзовую фигуру возникшего из Мухурча (сближающаяся с известными бронзовыми и терракотовыми фигурами из Олимпии). С другой стороны, ряд предметов "Кавказского" типа (поясные бляхи, колокольчики, "всадницы с младенцем") на острове Самос, признаны свидетельством связей с Кавказом в VIII в. до н.э. (H. Möbius, U. Jantzen, M. Voyatzis).

4.0. Регулярные контакты и взаимоотношение греков с местным населением кавказского Причерноморья и его глубинных

регионов начинаются с основанием греческих городов-колоний, в основном милетянами, на т.н. второй фазе ионийской колонизации (80-ые - 60-ые годы VI в. до н.э.).

4.1. Земли местных кавказских племен, где были основаны греческие поселения (аноийки и эмпории) реконструируются на основе данных греческих историков (из которых наиболее важен "Перипл" Псевдо-Скилака). Выделяются четыре основных региона с греческими городами:

А. Южный (Юго-Восточное Причерноморье) - дочерные колонии Синоп: Керасунт (в стране халибов), Трапезунт (в стране колхов) и Котиора (в Тибарении).

В. Центральный (Восточное Причерноморье, т.е. Колхида): Фасис, Гиенос (Туепос), Диоскурия.

С. Северный (Северо-Восточное Причерноморье): Торик (в стране торетов), Баты (в стране керкетов).

Д. Крайне-северный (Тамань-Кубань), Горгинпия, Гермонасса, Фанагория, Кепы, Патрей (в стране меотов, синдов).

5.0 Основание упомянутых городов в кавказском регионе диктовалось различными интересами, главным же образом - стремлением освоения и вывоза естественных богатств (в этом основное отличие от греческих городов Западного и, особенно, Северного Причерноморья и региона D на Кавказе, устремленных на освоение обширных сельскохозяйственных территорий): Города региона А в основном, были заняты эксплуатацией и вывозом железа из страны халибов; региона В - золота и металла вообще (ср. Strabo, I, 2,39), строительного и корабельного леса, льна, льняного масла; в регионе С - скорее всего, строительного леса (в окружении города Торик), а также вероятно рабов (г. Баты), что стимулировалось близостью воинственных и пиратских племен геттохов и ахейцев (ср. Arist., Polit., 1338 b, 21-24; (Strabo, XI, 2, 12; XVII, 3, 24).

5.1. Археологические материалы (находки ионийской керамики второй половины VI в. на окружающих греческие города-колонии территориях местных народов) свидетельствуют о том, что греческие города почти сразу вступили в торговый контакт с местным населением. Торговля с местным населением велась, вероятно на рынках греческих городов (о чем должно быть свидетельствуют сведения греческих авторов, которые называют ряд крупных греческих городов "эмпориями" местных народов: (ср.

Strabo, VII, 4,5; XI, 2,3; XII, 2,17). Вместе с тем очевидно, что греческие купцы проникали далеко в глубь страны, используя в качестве коммуникаций не только сухопутные дороги, но и, главным образом, речные магистрали, о чем красноречиво свидетельствует топография греческого импорта. Наиболее интенсивно использовались такие крупные кавказские реки как Гишпанис (Кубань) и Фасис (Риони). Среди находок греческих импортных изделий вдоль названных рек имеются также высокохудожественные изделия греческой керамики и торевтики (Ульяпские, Семибратные курганы в Прикубанье, Вани-Саирхе в Колхиде), представляющие, вероятно, частично "дипломатические дары" местным правителям.

5.2. В торговле с греческими городами более активно были включены, естественно, регионы, расположенные ближе к морю. На уровне наших нынешних знаний (с учетом, что не все Причерноморские регионы Кавказа изучены одинаково) фиксируется ряд интересных моментов. Так напр. в регионах В и С в торговле с местным населением на раннем этапе (вторая половина VI в. до н.э.) более активны восточносредиземноморские центры (с ведущей ролью Милета), а в V-IV вв. до н.э. доминирующее положение занимают Афины. Несколько иная ситуация в регионе D, входившего в ареал торговых и политических интересов Боспорского царства.

5.3. В VI - первой половине IV вв. до н.э. греческий импорт проникает и вглубь тех кавказских регионов, которые расположены вдали от Причерноморья:

В Восточной Грузии, в ущельи реки Кура и ее северных притоков Лнахви и Проне (Ховле, Авлеви, Рустави) известны находки фрагментов аттического чернофигурного килика мелкофигурного стиля, ручки сосуда стиля Фикеллор (второй половины VI в. до н.э.) и аттической чернолаковой чаши V в. до н.э., доставленных скорее всего из города Фасиса. В высокогорном селе Казбеги найдены серебряная восточно-греческая фиала мезомфалос с изображениями лебяжьих головок (V в. до н.э.) и с арамейской надписью. В юго-восточной Грузии (Ацкури) найдены фрагменты ионийской и аттической керамики VI и V вв. до н.э.

В Армении известны находки греческих монет: афинской VI в. до н.э. (Запгезур), милетских (Аринберд); предметов малоазийской торевтики, как серебряный ритон с головой бычка и с изображением дионисических сцен (Еребуни), считающийся произве-

дением "ионийской Малой Азии" (Б. И. Аракелян), а также аттической чернофигурной керамики (Ошакан). Можно полагать, что в налаживании торговли греков с Арменией активную роль играл Трапезунт.

6.0 Результаты контактов греков с местным населением нации отражение в греческой литературе в самой разнообразной форме:

а) в "Периплах" и "Периэгесах" (Гакатей Милетский, Псевдо-Скилак), а также в исторических сочинениях (Геродот, Ксенофонт) появляются сведения о местностях и народностях Кавказа. Их значение неопределимо: они являются единственными письменными источниками об этнополитической ситуации на Кавказе.

в) Кавказ прочно включается в систему греческой мифологии (сказания об аргонавтах, Прометее, Амазонках, Аримаспах).

с) Названия ряда местных племен (ахейцев, гештохов) и географических пунктов (Диоскурия) увязываются с греческой мифологией.

д) Местные этно- и топонимы выступают в качестве названия городов (напр. Торик от торетов), для обозначения частей Черного моря ("Колхидское море" - Strabo, XI, 1,6: "Κολχική Θάλαττα"), или других морей ("Меотское").

7.0. Весьма сложным, но чрезвычайно важным является вопрос о степени воздействия греческой цивилизации на местные культуры Кавказа и трансформации, происшедшие в местных обществах в разнообразном процессе диалога различных культур. В данном аспекте речь может быть лишь о причерноморских кавказских землях, т.к. Центральный, Восточный и Южный Кавказ в VI-V вв. до н.э. еще не были затронуты регулярными контактами. Да и для причерноморских кавказских регионов мы обладаем далеко не равномерным материалом.

7.1. В регионе D (Кубань, Тамань) находившемся в ареале влияния Боспорского царства, процесс интеграции с греческим миром прошёл быстрыми темпами: на территории синдомеотских племен возникают греческие поселения (как напр. Семибратное), происходит сильная эллинизация местного населения (особенно синдов). У меотов в V в. до н.э. налаживается производство серолощенной керамики с присутствием специфических греческих форм - канфары, рыбные блюда, вазочки (И. С. Каменецкий).

7.2. Иная ситуация в Колхиде. Контакты с греческим миром в VI-V вв. до н.э. еще не привели к сколько-нибудь значительным трансформациям. Наиболее ярко воздействие греческой цивилизации выразилось в развитии денежного обращения, а также, вероятно, в распространении среди местной знати греческой письменности (о чем могут свидетельствовать граффити с местными именами, однако они пока весьма малочисленны). В целом-же Колхида сохранила чистоту этнокультурной системы: традиционную срубную архитектуру, типично колхидские формы в керамике (орнаментированные пифосы, биконические кувшины, стаканообразные бокалы). Наиболее ярко специфические формы колхидской художественной культуры проявляются в златокузнечестве, что особенно наглядно при сравнительном анализе (типологии, стиля, иконографии) колхидских золотых украшений головного убора (диадемы, серьги) с греческими и ахеменидскими.

8. Торгово-экономические связи VI - первой половины IV вв. до н.э., заложили основу для включения стран Кавказа в единую мировую торговлю: в эллинистическую эпоху здесь будут проходить мировые транзитно-торговые пути с запада на восток (из Фасиса по Риони и Куре через или вокруг Каспийского моря до Индии) и с севера на юг (от аорсов и сираков через Восточную Грузию и Армению).

В. П. Любин (Санкт-Петербург)

Палеолит Кавказа: этапы, основные особенности и вероятные связи с югом

1. На современном уровне наших знаний в нижнем палеолите Кавказа выделяются два основных этапа:

1. Раннеплейстоценовый - начало дисперсии на Кавказ первых гоминид (Дманиси);

2. Средне/верхнеплейстоценовый, ашельский, на котором, как и в других регионах Евразии (Южная Европа, Левант, Мадрасский регион), происходит интенсивная экспансия древних людей. Начинается она в кромере, с основным во второй его половине. На

Кавказе, судя по данным гео- и биохронологии, эта экспансия проявляется начиная с 600-500 т. л. назад.

Первый и второй этапы разделяет hiatus почти в 1 млн. лет. Со временем, судя по некоторым находкам (Амиранис-гора), этот hiatus будет, по всей видимости, заполняться.

2. Ашель с бифасами является главной культурной фазой нижнего палеолита кавказского региона. До сих пор неясно, однако, составляют ли Левант и Кавказ единую "бифасную индустриальную провинцию" (гипотеза "верхушки айсберга") или Кавказ является обособленным "бифасным регионом" (гипотеза "анклава", подобного мадрасскому). Если в Восточной Анатолии, как и на территории между Левантом и Индией, не будут найдены соответствующие связующие звенья, то допустима еще одна гипотеза - гипотеза о существовании неких "транзитных зон", в которых древние номады не оставили заметных следов своего пребывания.

3. Носители ашельских индустрий с бифасами появились на Кавказе позже, чем в Леванте. Арханчные ашельские индустрии типа Убейдии и Латамны (со своеобразными бифасами, триэдрами, полиэдрами, сфероидами) здесь до сих пор не найдены. Ашельская эпоха - время, как кажется, максимального расселения палеолитических людей на Кавказе. Было широко освоено Закавказское нагорье (крупные обсидиановые мастерские и следы многочисленных стоянок) и горы Большого Кавказа (пещерные стоянки на высотах 1600, 2100 м над уровнем моря).

4. Основная масса ашельских материалов представляет собой остатки разрушенных стоянок. Непороченные слои сохранились только в пещерах Азых, Кударо 1, Кударо 3, Цона и Треугольная. Останцы сильно эродированного ашельского слоя встречены также в пещере Ахштыр. В пещерах Кударо 1 и Азых (слой 6) существовали долговременные ашельские стоянки, в пещерах Кударо 3, Цона и Треугольная - охотничьи лагеря и биваки.

5. Региональной особенностью кавказского ашеля является сравнительная немногочисленность бифасов классических типов. Особенно редки правильные треугольные, овальные и ланцетовидные формы. В ряде индустрий преобладают переменные частичные бифасы и бифасы подпрямоугольных очертаний. Доля *hacheteaux* здесь, как и Леванте (если исключить стоянку Джиср-Банат-Якуб), не превышает 2 %. На параметры орудий оказывали влияние формы, размеры и технологические возможности различных видов сырья (кремнь, обсидиан, андезит, песчаник).

Д. М. Магомедов, Э. Д. Каримова (Махачкала)

**Миссионерская деятельность грузинской церкви и ее роль в
сближении горцев Дагестана с Грузией в X-XIV вв.
(по археологическим материалам)**

Монотеистическая религия в зрелом средневековье, в данном случае христианство, сыграла значительную роль в морально-этическом воспитании народных масс, в дипломатии, сближении различных этносов.

В прошлом, да и в настоящее время понятие "средневековье" часто вызывает стереотипное представление об эпохе постоянных конфликтов между народами Дагестана и Грузии, эпохе, когда война была чуть ли не повседневностью, ремеслом того времени.

Археологические изыскания последних лет, подтверждаемые письменными источниками, архивными и историко-этнографическими материалами убедительно документируют, что в X-XIV вв. усилиями миссионеров и царей Грузии в крупных средневековых центрах Дагестана были построены церкви (Анцух, Хунзах, Цахур и т.д.).

В горном Дагестане, особенно в его западной части, где компактно проживают 14 этносов, почти в каждом населенном пункте сохранились остатки или названия местностей "Гьатан гох" (холм, на котором стояла часовня), связанные с христианскими культовыми сооружениями и могилками "капуразул хобал" (могилки неверных).

Принятию христианства содействовало также наличие сильного государственного образования Серир, цари которого имели тесные экономические и дипломатические отношения с Грузией, порой подкреплявшиеся династическими браками. Этому свидетельствуют многочисленные материальные (церкви, часовни) и культурные (надписи на основе грузинской графики) памятники археологии.

Огромную роль в сближении и единении горцев Дагестана с народами Грузии и Северного Кавказа сыграла миссионерская деятельность грузинской церкви. В этом плане особо следует отметить роль Величественной Алахвердийской церкви, где ежегодно собирались горцы "Большого Кавказа для мира и единения".

Эпизодический характер миссионерской деятельности грузинской церкви, обусловленный иноземной агрессией направленной

против Кавказа, не дали ей возможности укрепить христианство в горах Дагестана и создать литургию на языках народов этого края, но тем не менее ее усилиями были созданы стабильные дружественные взаимоотношения, сложившиеся еще в древности, которые укреплялись в совместной борьбе против иноземных завоевателей и торгово-экономическими контактами.

Для более глубокого изучения данной проблемы считаем необходимым провести стационарные археологические исследования, с целью выявления новых памятников христианской культуры, особенно в пограничных с Грузией районах.

Р. Г. Магомедов, Ш. М. Гаджиев (Махачкала)

Великентские катакомбы эпохи ранней бронзы

1. В центральной части Приморского Дагестана у сел. Великент (Дербентский р-он) в конце 70-х - 1-ой пол. 90-х гг. были открыты и частично исследованы 3 могильника с захоронениями в катакомбах, относящиеся к эпохе бронзы. Всего на этих могильниках исследовано 12 катакомб, из которых 3 относятся к эпохе ранней бронзы (катакомбы № 8, могильник I; № 1, могильник II и № 1, могильник III) а остальные - к эпохе средней бронзы.

Катакомбы эпохи ранней бронзы характеризуются Т-образным соединением входной ямы с погребальной камерой, прямоугольной формой входной ямы и почковидной камерой, ступенчатым соединением входного лаза (дромоса) с камерой. Две катакомбы (№ 8, мог. I и № 1, мог. II) сближаются между собой одинаковой широтной ориентацией оси входной ямы, дромоса и камеры (третья катакомба из этой группы отличается ориентацией по линии СВ-ЮЗ), а также наличием своеобразных выступов-углов у входа в камеру. Входные лазы катакомб закрывались каменными плитами (непотревоженной найдена только одна). Катакомбы содержат массовые человеческие захоронения, производившиеся в течении длительного времени.

Они сопровождалась большим количеством погребального инвентаря, в особенности керамики. Точное количество погребенных неизвестно: в кат. № 68 (мог. I) зафиксировано 48 человеческих

черепов, - при этом надо отметить, что разрушенные и перемешанные костяки были обнаружены во входной яме катакомбы; в кат. № 1 (мог. II) найдены не менее 14, а в кат. № 1 (мог. III) - не менее 3 черепов. Для всех катакомб, в том числе и для описываемых, свойственно отсутствие строго выдержанной позы и ориентации покойников. Возможно, это является следствием не только длительного использования катакомб в качестве коллективных родо-семейных усыпальниц с постоянными передвижениями по камере скелетов с их инвентарем, но и последующих ограблений и разрушений, которым они подвергались, вероятно, еще в древности. Катакомбы отличаются большим количеством и разнообразием керамической посуды, которая в двух катакомбах как-бы "складирована" вдоль стенок камеры. Следует также отметить использование в погребальном обряде катакомб органических подстилок, после которых фиксируется коричневатый тлен, посыпку захоронений угольками, мелом, реже кусочками охры, а также засыпку пола мелкой щебенкой.

2. Инвентарь состоит в основном из керамики (причем, в кат. № 8 мог. I найдено около 500 сосудов, в кат. № 1 мог. II - более 40 сосудов, а в кат. № 1 мог. III - ок. 80), а также небольшого количества украшений (бусы, подвески, проиизки, браслеты, булавы и т.д.), оружия (булавы, ножи-кинжалы, топор), орудий труда (шилья) и предмет культового характера (модель колеса) из пасты, камня, раковины, кости и бронзы (единичные вещи из серебра и золота).

Керамические коллекции из всех трех катакомб очень близки друг другу. Вся посуда отличается выработанностью пропорций и стандартностью форм, характерных для ранних памятников куро-аракской культуры СВ Кавказа (Мекеги, Галгалатли, ранние слои Великента I, Геме-тюбе I-II и т.д.). Обращает на себя внимание полное отсутствие обмазанной керамики, которая широко представлена в керамических комплексах других, более поздних великентских катакомб. Согласно стратиграфии прикаспийских поселений (М. Г. Гаджиев, 1991) такая керамика появляется здесь в верхних слоях, датируемых 2-ой пол. III тыс. до н.э. и позже. Не встречена в ранних катакомбах и алазано-беденский керамический импорт, присутствующий в поздних великентских катакомбах [Р. Г. Магомедов, 1984].

Теперь чисто археологическая датировка катакомб (1-я пол. III тыс. до н.э.) дополняется и датой C^{14} (AA-15104), полученной в

лаборатории Аризонского университета для кат. № 1 (мог. III) - 4079 ± 74 л.н. (с калибровкой: 1 сигма - 2865-2505 гг. до н.э., 2 сигма - 2879-2474 гг. до н.э.).

3. Обряд захоронений в катакомбах, таким образом, выступает одной из особенностей дагестанского локального варианта куро-аракской культуры. Великентские катакомбы древнее памятников катакомбной культуры Юго-Восточной Европы. Открытые в Закавказье (Армения, Грузия) катакомбы - явно более позднего происхождения. Следовательно, пока нет данных для вывода о том, что этот обряд был привнесен на территорию Дагестана из сопредельных областей Кавказа. Представляется более вероятным предположение о конвергентном его появлении на СВ Кавказе в силу того, что в древности погребальные сооружения строились в подражание жилой архитектуре и что в них нашла отражение строительная традиция Северо-Восточного Кавказа, где на протяжении длительного периода от неолита до раннего бронзового века строились двухчастные дома в виде круглоплановой жилой камеры и прямоугольной пристройки-коридора [М. Г. Гаджиев, 1986; он же, 1991].

4. Как известно, многие специалисты (В. А. Городцов, М. И. Артамонов, С. В. Киселев, В. А. Фисенко и др.) предполагали активное участие кавказского элемента в сложении и развитии катакомбной культуры или культурно-исторической общности в степной зоне ЮВ Европы. Как бы впрямь не решился вопрос о генетическом соотношении катакомбной культуры с предшествующей ей ямной культурой, ясно, что процесс возникновения и становления катакомбного погребального обряда и связанного с ним культурно-исторического фона в степях был весьма сложным. Среди многочисленных культурных компонентов, задействованных в нем, кавказский культурно-исторический компонент, по всей видимости, играл ведущую роль.

Хронология памятников меотской культуры правобережья Кубани

Несмотря на довольно длительный период изучения меотской культуры, и в настоящее время ее хронология не разработана. Чтобы ликвидировать этот пробел, в качестве эталонного памятника для хронологических исследований нами выбран могильник Старокорсунского городища № 2.

Городище, открытое М. В. Покровским и Н. В. Анфимовым, расположено на мысу на правом берегу Кубани (ныне северный берег Краснодарского водохранилища), в 4-х км к северо-востоку от восточной окраины ст-цы Старокорсунской. В настоящее время от него сохранился западный участок и остатки четырех линий оборонительных сооружений. Городище и его могильник представляют собой классический памятник меотской культуры VI в. до н.э. - III в. н.э. За восемь лет раскопок в восточной и западной частях могильника исследовано почти 600 погребений.

Хронологические группы выделены на основании взаимовстречаемости античных импортов (амфор, чернолаковой керамики и др.), предметов вооружения и украшений с местной лепной и сероглиняной керамикой. В результате выделено шесть хронологических групп и определена планиграфия для каждой группы погребений на памятнике.

1. Погребения VI-V вв. до н.э. Хронологические рамки определяются наличием в комплексах ковшей с высокими ручками, чернолаковой керамикой V в. до н.э., акинаками, бронзовыми наконечниками стрел, зеркалами с центральной петелькой, амфорой начала V в. до н.э. средиземноморского центра и милетской вазочкой. Керамические наборы представлены чернолощенными лепными кувшинчиками, мисками и корчагами. В погребениях, надежно датированных V в. до н.э., появляется сероглиняная кружальная керамика. Этот факт окончательно доказывает раннее появление гончарного круга у меотов.

2. Погребения IV- начала III в. до н.э. На основании хронологии амфор и чернолаковой керамики в этой группе выделяются погребения с датой в пределах одной-двух четвертей века (погребения с гераклейскими, косскими, фасосскими, синопскими и др. амфорами). Для этой хронологической группы выделены характерные наборы сероглиняной керамики, многие формы которой

подражают греческим образцам. Для некоторых типов местной керамики удалось установить узкие хронологические рамки (кружки с приземистым туловом, кувшины с высокой прогнутой ручкой и ручкой-петелькой, большие двуручные кувшины и др.). Для этой группы выделены характерные предметы вооружения (мечи синдомеотского облика с брусковидным навершием, колчаные наборы с мелкими железными и бронзовыми втульчатыми наконечниками стрел, наконечники копий) и украшения (бронзовые браслеты с утолщениями, горгонейоны, наборы бус и др.).

3. Погребения середины III в. до н.э. Немногочисленная группа, которая датируется на основании родосских амфор и чернолакового канфара. Для керамического комплекса характерны сероглиняные канфары с пипами на ручках на воронковидном поддоне.

4. Погребения конца III-II в. до н.э. Хронологические рамки группы определены родосскими клейменными амфорами II в. до н.э. неизвестного центра, мегарскими чашами, красноглиняной боспорской керамикой.

5. Погребения II-I вв. до н.э. объединены в группу на основании датировки боспорской керамики, бус, зеркал. Интересно отметить, что эта группа погребений расположена компактно на некрополе и для нее характерно наличие в обряде и инвентаре сарматских элементов.

6. Погребения I-начала III в. н.э. На основании корреляции фибул, зеркал-подвесок и др. хронологических индикаторов выделено три хронологических подгруппы: а) погребения первой пол. I в. н.э. с фибулами типа Авцисса и лучковыми подвязными 1-го варианта; б) погребения второй пол. I в. н.э. с лучковыми фибулами 2-го варианта; в) погребения II-начала III в. н.э. с фибулами лучковыми 3-4 вариантов, пружинными с кнопкой 4-го типа и зеркалами-подвесками с орнаментом.

Благодаря хронологическим исследованиям удалось сделать ряд планиграфических наблюдений. Так, самые ранние погребения не составляют компактной группы, но большая их часть тяготеет к центральной части городища. Раскопками удалось окончательно решить вопрос о времени сооружения оборонительных укреплений на меотских городищах. На Старокорсунском городище № 2 было исследовано две линии рвов, которые были засыпаны в конце IV-начале III в. до н.э., так как в их заполнение были впущены погребения с книдской и коринфской амфорами. О том, что оборонительные сооружения просуществовали короткое время

свидетельствует почти стерильное заполнение одного из этих рвов. Интересно отметить, что погребения располагались не за пределами городища, а между оборонительными линиями: погребения I-начала III в. н.э. - между первой и второй линией; IV-III вв. до н.э. - между второй и третьей; II-I вв. до н.э. - между третьей и четвертой. Вероятно, аналогичная планиграфия некрополей существовала и на других меотских памятниках (например, городища хутора Ленина). Разработанная хронология эталонного памятника позволила создать обширную сеть хронологических индикаторов, включая и меотскую керамику, что дает возможность определения узких дат меотских комплексов.

Р. М. Мунчаев (Москва)

Новейшие открытия в Северо-Восточной Сирии в контексте археологии Кавказа (в свете открытий экспедиции ИА РАН в Месопотамии)

В 1988 г. после проведения 14 полевых сезонов (1969-1980, 1983-1984 гг.) в Ираке экспедиция Института археологии РАН начала исследования на территории Северо-Восточной Сирии. Работы экспедиции сосредоточены в провинции Хасаке, близ населенных пунктов Хазна и Аляви, примерно между г. Хасаке и Телль Браком. Объектами исследования являются два многослойных холма - Телль Хазна I и Телль Хазна II.

Телль Хазна II расположен на правом берегу Вадии Ханзир (или Вадии Риджла), впадающего в р. Джаг-Джаг - левый приток Хабура. Диаметр телья от 100 (С-Ю) до 150 м, а высота 9 м. Здесь представлены слои раннединастического периода (III тыс. до н.э.), урукской и халафской культуры (V-IV тыс. до н.э.); а также архаической Хассуны (VI тыс. до н.э.). Небольшие работы на Телль Хазне II, проведенные в 1991-1993 гг., ограничились раскопками в основном слоя раннехассунского поселения, достигающего здесь 3 м толщины. Анализ значительного керамического материала, включающего в себя большое число образцов расписной посуды, позволил отнести исследованный слой Телль Хазны II к древнейшей

раннеземледельческой культуре Северной Месопотамии типа Телль Сотто и Умм Дебетия (Дабагия).

Основные же работы экспедиции ведутся на Телль Хазне II (1988-1991, 1994-1996 гг.). Холм находится в 1 км к северу от Телль Хазны II, на левом берегу Вадии Ханзир. Его диаметр 150 м при мощности культурного слоя около 16 м. Раскопками охвачена площадь свыше 1500 кв. м на южном и западном склонах холма. Участки вскрыты на различную глубину, на четырех из них достигнута поверхность материка. Основная часть культурного слоя относится к раннединастическим I-III периодам. Она подстилается 3-х метровым слоем с материалами урукской и ниже - убейдской культур.

Исследования на широкой площади слоя раннединастического периода привели нас к заключению, что на Телль Хазне I представлены остатки не поселения, а комплекса взаимосвязанных сооружений большого культового центра [Мунчаев Р.М., Марперт Н.Я. Древнейший культовый центр в долине Хабера. СА, 1997, № 2]. Основания наиболее древних и фундаментальных из этих сооружений находятся внутри урукского слоя. Это позволяет предполагать, что создание культового центра здесь было начато в конце IV - начале III тыс. до н.э.

На исследованной площади вскрыта довольно плотная и сложная система многочисленных построек, подчиненных единому плану. При этом опорными звеньями, определявшими планировку памятника в целом, являлись наиболее монументальные сооружения. Последние, как и все остальные постройки, не носили жилого характера. Действительно, ни одно из почти 200 вскрытых помещений на Телль Хазне I не имеет ни характерного для жилищ интерьера, ни соответствующих кухонных и производственных остатков. С другой стороны, оформление стен храмовых сооружений пилястрами, обмазка их цветной шпукатуркой, характерная для храмов группировка помещений по сторонам открытого двора, заполнение отдельных небольших комнат золотом и культовыми, преимущественно зооморфными статуэтками, совершение внутри ряда построек или под их полами погребений и т.д. позволяет уверенно рассматривать вскрытые на Телль Хазне I архитектурные остатки, как единый культовый комплекс. Именно храмовой архитектуре соответствует и такая особенность исследуемого памятника, как расположение его сооружений на нескольких последовательных платформах.

Среди раскопанных здесь сооружений пожалуй, наиболее впечатляет массивная (4 х 5 м) храмовая башня (№ 37), сохранившаяся на высоту 8,6 м. В северной стене был устроен вход в башню, к которому вела дорожка, вымощенная камнем. Крайне интересно, что в верхней части южной стены башни были сделаны три узких щелевидных "окна", в одном из которых были заложены каменная прямоугольная печать со сложным рисунком на одной поверхности и 17 кремневых вкладышей со следами битума как минимум от трех серпов.

Основную часть находок на Телль Хазне I составляет керамика, включающая в себя также значительную коллекцию (более 100 образцов) зооморфной скульптуры и разнообразных очажных подставок, в том числе типа куро-аракской культуры.

Телль Хазна I представляет собой древнейший на территории Сирии самостоятельный культовый комплекс, не уступающий по времени своего создания, ни по сложности сооружений аналогичным памятникам Средней и Южной Месопотамии. Есть основания считать, что он служил местом отправления прежде всего различных земледельческих культов и являлся религиозно-административным центром определенной округи.

И. Г. Нариманов., Т. И. Ахундов (Баку)

Гарааджили - памятник эпохи бронзы в Карабахе

В 1990 году I отряд Минь-Карабахской экспедиции обследовал древнее поселение. Оно находится на левом берегу реки Горгорчай, недалеко от места выхода ее из гор на равнину и частично занята действующим кладбищем г. Агдам под названием Гарааджи. Поселение сохранилось в виде холма, площадью до 3 га и высотой со стороны реки 8-12 м. С напольной стороны оно выделено оплывшим рвом.

Зачистка разрушенного склона определила культурный слой в 2-2,2 м, в котором выделяются два горизонта. Оба они зольные, с прожженными докрасна очагами и зольными линзами, остатками различных кладок из булыжника.

Собранная с памятника коллекция - главным образом, керамика, частично кость и камень. Керамика - фрагменты сосудов и бытовых предметов. Она большей частью хорошего обжига с лощеной или сглаженной поверхностью. По формовочной основе черепка выделяются несколько групп.

Первая группа - керамика из достаточно отмученной, плотно формованной глины. Цвет черепка пепельно серый. Обработка поверхности различна:

1) с лощеной до блеска внешней поверхностью формовочной массы, при которой она приобретает голубовато серебристый оттенок. Внутренняя поверхность ангобирована охристо-коричневой или рыже-серой массой; 2) с тонкой рыже-охристой ангобированной с последующей сглаженностью внешней и серо-бурой внутренней поверхностями; 3) с коричневато-бурым ангобированием обеих поверхностей, с последующим лощением; 4) с рыже-охристой сглаженной поверхностью обеих сторон; 5) с черной, часто лощеной поверхностью и светлокоричневой или кремовой ангобированной внутренней поверхностью; 6) с черной поверхностью и серообмазанной подкладкой; 7) грубосглаженные с обеих сторон.

Вторая группа - формовочная масса-основа хорошо отмучена с добавлением мелкого песка. Обжиг достаточно хороший, цвет угольно-черный. Обработка поверхностей различна:

1) чернолощенные с обеих сторон; 2) грубообмазанные розово-бурого цвета с внешней и черпосглаженные с внутренней поверхностями; 3) чернолощенные с внешней и серосглаженные с внутренней сторон. Поверхности всех видов часто с серо-розовыми подпалинами.

Третья группа - формовочная основа несколько рыхлая комковатая, хорошего рыже-розового обжига. Поверхности различной степени сглаженности. Имеется фрагмент с темно-коричневой окраской внешней поверхности. Некоторые с внутренней стороны обработаны гребенкой.

Четвертая группа - формовочная основа с черной или темно-серой внешней половиной толщи черепка и светлой (розовой, охристой) внутренней стороны. При этом внешняя поверхность их серосглаженная или чернолощенная. **Переход** темной поверхности в светлую различен. В некоторых случаях переход достаточно резок, что указывает, вероятно, на **двухслойность** черепка. В других случаях, переход плавный и масса черепка одина.

Помимо отмеченных групп, представляющих качественную керамику, имеются образцы грубой выделки, относящиеся к грубым сосудам. Формовочная масса их грубо комковатая, обжиг слабый светлосерый или кремовый. Обе поверхности обмазаны тонкой глиняной массой и заглажены. Поверхности в трещинах, цвет кремовый, серо-кремовый, розоватый.

Приведенная группировка керамического материала по формовочной массе-основе показывает на сколько широка вариабельность технологических приемов применяемых древними обитателями этого региона. Широта спектра вариантов отражает реальную действительность керамической культуры обитателей поселения Гарааджили.

Типология и сопоставительный анализ коллекции показал, что хотя тут присутствуют отдельные предметы выпадающие из нее, основу коллекции составляют материалы имеющие параллели в памятниках довольно развитого этапа куро-аракской общности, датирующие поселение Гарааджили серединой III тыс. до н.э.

Топография поселения, расположенного на стыке гор и равнины, его стратегическое положение на одном из естественных путей, связывающих равнинную и горную зоны Карабаха, указывает на его узловое положение в системе древнего расселения этой зоны и, естественно, потенциально высокое информационное значение для изучения древних культур этого региона.

А. С. Намазов, А. Б. Нурнев (Баку)

Средневековые археологические памятники Западного Азербайджана

На территории Западного Азербайджана часто встречаются развалины городов, поселений, крепостей, мостов, оборонительных сооружений, некрополей, башен и т.д. раннего средневековья.

Из числа городов особое место занимают такие города как Шамкир, Халхал, Гардман, Газах, которые упоминаются у античных, грузинских, арабских, албанских, сирийских, персидских и других авторов.

Данные письменных первоисточников и археологические материалы свидетельствуют о том, что в раннем средневековье Западный Азербайджан играл немаловажную роль в истории культуры и государственности Азербайджана. Торговые пути, идущие с запада на восток проходили через эту территорию. Торговый путь из Барды в Тбилиси проходил через следующие города Западного Азербайджана - Шамкир, Хукан, Газах, ибн Кадман. В развитии отношений между двумя соседними народами этот путь не терял свое былое значение по сей день.

Выявленные при археологических раскопках остатки материальной культуры из Западного Азербайджана, говорят о быте, культуре, хозяйственной жизни, вероисповедании местного населения.

Среди археологических материалов большое место занимают металлические, керамические, стеклянные изделия хозяйственного и бытового назначения.

Несомненно, все эти материалы были предметами местного производства. Найденные здесь разные привозные материалы свидетельствуют о тесной культурно-экономической связи народов Кавказа и других стран Востока.

Дальнейшие археологические раскопки дадут новейшие материалы для изучения данной территории.

А. Б. Нурнев, А. С. Намазов (Баку)

Раннесредневековые памятники Шемахи

Шемахинский район Азербайджанской Республики богат разнообразными и разновременными археологическими памятниками старины, среди которых большое внимание привлекают памятники раннефеодальной эпохи. Они нижеследующие: города, поселения городского типа, некрополи, оборонительные сооружения, архитектурные памятники и другие. Среди городов обращает большое внимание город Шемахи, являющийся длительное время столицей государства Ширваншахов.

О городе Шемахи упоминалось у античных, арабских, персидских, турецких, западноевропейских авторов, а также у гениев азербайджанской поэзии Хагани Ширвани и Низами Гянджеви.

Великий Хагани Ширвани назвал данный город любимым, родным. Цветущий период города Шемахи относится к зрелому периоду феодализма, т.е. периоду династии Ширваншахов-Кесранидов.

О данном городе также упоминается у западноевропейских писателей позднего средневековья. Немецкий путешественник Адам Олеарий в XVII веке дал графический облик города Шемахи. Турецкий путешественник Эвлия Челеби в своем знаменитом труде "Книга путешествий" оставил интересные данные о благоустройстве города. В Шемахи побывал также известный французский писатель Александр Дюма 11 февраля 1858 года. Он подробно описал внутреннюю жизнь горожан, их обычаи, нравы и др. Английский путешественник и дипломат XVII века Антоний Дженкинсон дает немаловажные интересные данные о городе Шемахи.

В рассматриваемую нами эпоху город Шемахи являлся одним из развитых феодальных городов Азербайджана, в котором развивались ремесла, торговля.

В это время город Шемахи становится центром ремесленного производства, торговли, культуры. В остатках материальной культуры, добытых при археологических раскопках, значится большое количество предметов из керамики, металла, стекла, украшений и др. предметов быта и хозяйства раннего средневековья. Эти предметы дают общее представление о памятниках Шемахинского района. Обнаруженные инструменты ремесла свидетельствуют о степени развития ремесленного производства данного времени. Все эти материалы говорят о высоком уровне Шемахи в раннее средневековье, как о феодальном городе.

А. С. Пилипосян, Р. А. Мкртчян
(Ереван)

Историко-антропологический анализ коллективных погребений некрополя Неркин Геташен

1. Археологические и палеоантропологические материалы, выявляемые в коллективных погребениях, имеют особую важность и требуют своеобразного подхода при их изучении и интерпретации. Научная ценность подобных источников отчасти заключается в том, что при наличии полной или достаточной информации, исследо-

ватель приобретает конкретную, цельную единицу для археологической и антропологической реконструкций. Для подобного рода анализа необходимо иметь в виду информативные возможности и характер каждого конкретного коллективного погребения, а при историко-антропологической диагностике - его статус в "иерархии" погребельных комплексов и антропологических типов, учитывая как специфику обряда, так и абсолютную хронологическую и культурную принадлежность. В этом отношении могильник у села Неркин Геташен (юго-западное побережье оз. Севан) является оптимальным объектом для изучения характера погребений с обрядом групповых захоронений.

2. Коллективные погребения Неркин Геташена подразделяются на три отдельные культурно-хронологические группы, соответствующие трем последовательным этапам бронзового и железного веков в диапазоне от XXII/XXI по XI/IX вв до н.э. Первая группа - погребения среднебронзового периода (триалети-ванадзорская культура: XXII/XXI-XVIII вв до н.э.), вторая - погребения переходного от средней и поздней бронзы этапа (совместное сосуществование позднетриалети-ванадзорской, севан-арцахской и кармирванкской культурных проявлений: II половина XVI - I половина XV вв до н.э.), третья группа - погребения позднебронзового-раннежелезного периода (лчашенмецаморская культура: XV/XIV - XI/IX вв до н.э.).

3. На протяжении отмеченного периода в некрополе наблюдается определенный полиморфизм и динамика в конструкции погребальных сооружений, в выборе ассортимента инвентаря и в обряде трупоположения. Если эпохе средней бронзы присущи лишь погребения с грунтовыми камерами и каменно-земляной насыпью (тип "а"), то в переходный от средней к поздней бронзе период и на протяжении позднебронзового-раннежелезного века получают распространение новые конструктивные элементы: грунтовые камеры с окруженной кромlexом насыпью (тип "b"), каменные ящики с окруженной кромlexом каменно-земляной насыпью (тип "с"), и объединенные общим кромlexом и насыпью множественные каменные ящики (тип "d").

4. Внутригрупповой анализ краниологических серий из отдельных коллективных захоронений выявляет определенную гомогенность. Люди, погребенные в каждой из могил, могли состоять в близком родстве, что и предопределило их выраженное сходство между собой на уровне отдельно взятого погребения. Степень антропологического сходства захороненных в каждом из погребений

индивидуумов дает основание предполагать, что исследуемые погребальные сооружения имели семейный или родовой характер.

Краниометрические диагностики средних характеристик черепных серий из отдельных могильных комплексов свидетельствуют об определенном полиморфизме населения, погребенного в Неркин Гетапенском некрополе с XXII/XXI по XI/IX вв до н. э. Выявляется определенная синхронность в динамике изменчивости признаков во времени с дискретным проявлением в пределах конкретных культурно-хронологических подразделений.

5. При корреляции результатов межгруппового суммарного анализа краниологических серий из отдельных захоронений и погребальных типов ("a", "b", "c", "d") проявляется четкая корреляция между типами погребальных комплексов и дифференцированными антропологическими группами.

В. Л. Ростунов (Владикавказ)

О роли географической среды в расселении древних обществ на Центральном Кавказе в эпоху энеолита - начала средней бронзы (к постановке вопроса)

1. В настоящее время в археологии неолита - бронзы Центрального Кавказа существует ряд проблем, до сих пор не получивших удовлетворительного объяснения. На юге от Главного Кавказского хребта к числу таких проблем относятся следующие:

- не найдены следы неолитического населения в районах Шида- и Квемо Картли;

- не обнаружено памятников эпохи раннего энеолита в Шида Картли;

до сих пор неясны причины затухания в конце V тыс. до н.э. в Квемо Картли шулавери-шомутепинской культуры эпохи раннего энеолита;

- невыясненными остаются причины появления в Шида- и Квемо Картли позднеэнеолитического населения с новым культурно-хозяйственным укладом.

Схожие в целом проблемы существуют и к северу от Главного Кавказского хребта. Здесь, как и в Грузии, до сих пор не обна-

ружены неолитические памятники; отсутствуют также и памятники эпохи раннего энеолита. В эпоху позднего энеолита наблюдается существенное различие в особенностях заселения северных территорий Центрального Кавказа: в предгорьях западной части региона (Кабардинская равнина) и в степях Центрального Предкавказья (Ставропольская возвышенность, запад Терско-Кумской низменности) найденные позднееэнеолитические памятники тесно связаны с культурой населения юга Восточной Европы, предшествовавшей древнеямной общности (Нальчикский могильник, погребение № 23 Кызбурун III, погр. № 11 кургана у с. Верхний-Акбаш, погр. № 1/4 Суворовского могильника, погр. № 15/1 могильника у хут. Веселая роща, погр. №№ 2/18 и 7/9 Комаровского могильника).

В северо-восточной части Центрального Кавказа - в горной и предгорно-плоскостной зонах Северной Осетии - в период позднего энеолита наблюдается иная ситуация. Здесь не зафиксировано позднееэнеолитического населения связанного с культурами юга Восточной Европы. В горах и, частично, в предгорной зоне, найдены бытовые памятники закавказского происхождения, связанные с позднееэнеолитическим блоком Снони-Цопи-Гинчи. (В горах - пещерные стоянки Мыштулагты-лагат, Мард Шаджи-лагат; в предгорьях - памятники типа Редант).

В результате многолетних раскопок на Осетинской наклонной равнине не выявлено памятников эпохи энеолита и ранней бронзы - наиболее ранние исследованные здесь памятники относятся к развитому этапу средней бронзы. Памятники более раннего периода - майкопской, куро-аракской культур и начала средней бронзы - найдены только в горах и в предгорной зоне.

Сходная ситуация прослеживается и в Кабардино-Балкарии. Все обнаруженные здесь памятники эпохи энеолита и ранней бронзы расположены в предгорной зоне, большинство из них тяготеют к наиболее возвышенным районам предгорий. В северной части Кабардинской равнины памятники энеолита - ранней бронзы неизвестны.

2. Проще всего было бы объяснить наблюдаемую ситуацию недостаточной археологической изученностью территории. Очевидно, в какой-то степени такое утверждение и верно. Полученный в результате археологических раскопок источниковый фонд все еще очень невелик. Между тем выявленные в результате картографирования памятники энеолита, ранней и начала средней бронзы закономерности нуждаются в объяснении. Для этого следует

учитывать громадную роль природно-климатических факторов, оказавших значительное влияние на заселение конкретных районов Кавказа в рамках атлантического и суббореального периодов голоцена.

Исследований древних природно-климатических условий на Кавказе проведено исключительно мало. Достаточно указать на тот факт, что в специальной географической литературе, посвященной Центральному Кавказу, при описании климата региона в постледниковый период исследователи ограничивались констатацией данных о последовательности изменения климата в Западной Европе; при этом само собой подразумевалось, что подобные процессы происходили и на Центральном Кавказе [В. В. Гурьянов, 1964; А. С. Будун, 1994; А. С. Будун, Х. Х. Макоев, 1996 и др.]. Учитывая данные географов и климатологов, археологи имеют возможность с большой обстоятельностью моделировать древние исторические процессы [М. Г. Гаджиев, 1991, О. М. Джапаридзе, 1989].

В большинстве же случаев археологи либо игнорируют природно-климатический фактор в развитии древних обществ Кавказа (В. А. Марковин), либо относятся к нему чисто формально (В. А. Сафронов). К середине 90-х гг. единственным исследованием, посвященным древней истории Центрального Предкавказья, с учетом конкретных палеоклиматических данных, является монография С. Н. Кореневского [1993].

3. Для успешной реконструкции географической среды проживания древних обществ оптимальным вариантом является проведение палинологических анализов; вместе с тем необходимым условием должно стать исследование особенностей микрорельефа местности, с акцентом на анализ структуры почв. Почва является своего рода летописью, в которой в виде морфологических признаков отражаются сведения о том, что происходило с почвой на протяжении тысячелетий. При изменении климатических факторов меняется вся экосистема и наряду с прежними морфологическими признаками появляются новые, соответствующие новой экосистеме.

4. Начало исследований палеоклимата в Северной Осетии позволило уже сейчас установить следующие факты:

- наличие значительного похолодания климата в эпоху неолита;
- большую заболоченность основной части Осетинской равнины в период энеолита - ранней бронзы;

- в Квемо Картли к концу V тыс. до н.э.пронесходит резкая аридизация климата, с которой связано затухание шулаверо-шомутепинской культуры и появление населения в Шида Картли.

Исследования в этом направлении продолжаются.

Д. Ю. Чахкнев (Назрань)

Древности Джейраховского ущелья и Ассинской котловины горной Ингушетии

1. Проведенные автором многолетние плодотворные полевые археолого-этнографические изыскания по выявлению, учету, картографированию и комплексному научному анализу всех наличных памятников прошлого высокогорной Ингушетии (с широким сбором и привлечением также письменных, фольклорных, лингвистических, изобразительных источников, музейных коллекций, архивных документов, специальной литературы и т.д.) позволяют сегодня впервые за более 200-летнюю историю изучения этого региона дать достаточно достоверную, полную и точную количественную и типологическую характеристику многочисленным разновременным (от эпохи бронзы до конца позднего средневековья) древностям, в частности, уникальным Джейраховскому ущелью и Ассинской котловине с прилегающими к ним областями (Чулхоевское, Тумгоевское, Галгаевское ущелья, Цей-ламский и Леймой-Ламский перевалы).

2. Здесь, на сравнительно небольшой территории, располагаются 6 древних и 2 раннесредневековых поселения (близ р. Терек, у сел. В. Озми, Памет, Шуап, В. Хайрах), 100 башенных поселков, где уже зафиксировано в разной степени сохранности (в т.ч. руинированные), 133 громадных т.н. циклопических жилищ, 111 боевых, 28 полубоевых и 740 жилых башен с различными каменными присторойками, 7 скальных убежищ, 8 обособленных башенных усадеб, 3 придорожные башни - "гостиницы", 123 каменных заградительных стен (из которых 8 - обособленные, с широкими воротами), 10 отдельных крупных каменных "мешков" для содержания разнообразных припасов и 8 больших ям для хозяйственных нужд, 316 подземных, 374 полуподземных и 300

наземных коллективных склеповых усыпальниц, 5 наземных склепов с поминальной камерой, 30 ядрообразных и раннемусульманских мавзолеев, грунтовой (сел. Гоуст), 3 катакомбовых, 5 пещерных и 24 каменноящичных могильников, 61 храм и святилищ-зданий, 3 пещерных храма-святилища (над сел. В. Хули, В. Лейми и Божгорты), святилище-мавзолеей (около сел. Таргим), 65 столпообразных святилищ, 2 столпообразных креста, 6 культовых камней, 5 крестообразных и 3 памятных стел, 18 культовых мест, оригинальная древняя обсерватория (у сел. Кейрах). Обнаружены и подвергнуты обследованию 31 штольни-карьеры по добыче свинцовых и железных руд, 13 мест по добыче серы и селитры, 9 мест по добыче высококачественной глины, 6 мест по добыче охры, 5 мест по добыче извести, а также благоустроенные древние и средневековые торгово-транспортные, военные магистрали (в частности, участки вымощенной "Дороги ингушей", отрезки Великого Шелкового пути), "воинские поляны", "стадионы" (близ сел. Маготе, В. Хули, Эгикал, Таргим, В. Хайрах и др.), водопроводы из керамических и каменных труб (в сел. Лежги, Хамхи) и другие местные достопримечательности.

3. Как показала практика, бытующие представления ученых о количественном и типологическом составе местных древностей оказались во многом заниженными и неточными. Выявленные различного типа башенные, погребальные и культовые сооружения, довольно часто существенно различающиеся своими индивидуальными особенностями, совершенно не укладываются в существующие типологические и хронологические схемы исследователей. Назрела потребность в более пристальном, детальном изучении этих важных конструктивных особенностей, выявление и научное осмысление бытовавших локальных черт в многогранной культуре различных горных обществ Ингушетии (Джейрах-Мецхальского, Чухойского, Галгаевского, Цоринского и др.). Это несомненно реально позволит по-новому осветить многовековое историческое прошлое ингушского народа и их соседей, раскрыть богатство их самобытной духовной и материальной культуры.

შინაარსი Оглавление

ოთ. ლორთქიფანიძე, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის დაარსებიდან 20 წლის თავზე	3
ა. აფაქიძე, გ. ნიკოლაიშვილი, ირ. ციციშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არმაზციხის სამეფო რეზიდენციაში	5
დ. ახვლედიანი, ახალი მონაცემები ვანის საფორტიფიკაციო სისტემის შესახებ	7
მ. ბარამიძე, ფიჩორის ნამოსახლარი და კავკასიის არქეოლოგიის ზოგიერთი საკითხი	9
ზ. ბრავგაძე, ახალი აღმოჩენები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთში	11
ლ. გაბუნია, ა. გეგუა, დ. ლორთქიფანიძე, დმანისის ნამარხი ადამიანი და მისი ეკოლოგიური გარემო	13
მ. გაბუნია, ჯავახეთის ამირანის გორის ძველი ქვის ხანის ნაბინარი	15
ი. გაგოშიძე, არქეოლოგიური გათხრები ტახტიძირში (ქარელის რაიონი)	16
ჯ. კობალიანი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები დმანისიდან	18
გ. ლიხელი, ჯ. ფოსი, ჟ. მორინი, საქართველო-კანადის სამცხის ერთობლივი ექსპედიციის 1993-1996 წწ. მუშაობის ანგარიში	19
ოთ. ლორთქიფანიძე, ბერძნული სამყარო და კავკასია	21
ზ. მახარაძე, ახალი აღმოჩენები სოფ. კავთისხევთან	27
თ. მეშველიანი, საერთაშორისო ექსპედიცია ძუძუანას მღვიმეში (დასავლეთ საქართველო)	27
გ. ნარიშკინიშვილი, ნ. შანშაშვილი, თრიალეთის „ციკლოპური“ ნამოსახლარები ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე	29
მ. ნიორაძე, ა. იუსტუსი, დმანისის ადრეპალეოლითური ძეგლის არქეოლოგიური კვლევის შედეგები	31
რ. რაშიშვილი, ბ. ჯორბენაძე, არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არაგვის აუზსა და ხევში (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაარსების 25 წლისთავთან დაკავშირებით)	33

კ. ფიცხელაური, ცენტრალური ამერიკის ენოლოგი-ადრე- ბრინჯაოს ხანის საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრების განვითარების ზოგიერთი პრინცი- პული საკითხი	40
კ. ფიცხელაური, ი. გაგოშიძე, ბ. მაისურაძე, ე. ყვავაძე, ა. ფურტვენგლერი, ფ. კნაუსი, კახეთის გაერთიანებული ქარ- თულ-გერმანული არქეოლოგიური ექსპედიცი- ის 1996 წლის საველე მუშაობის შედეგები ..	42
კ. ფიცხელაური, ტ. ჩიგოგიძე, კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის დაზვერვითი ჯგუფის 1996 წლის საველე სამუშაოების წინასწარი შე- დეგები	43
გ. ფხაკაძე, არგვეთი - მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარი დასავლეთ საქართველოში	45
შ. ჩართოლანი, ახლად აღმოჩენილი სამთამადნო წარმოების ძეგლები სვანეთში	46
ც. ჩიკოიძე, უახლესი აღმოჩენები რუსთავის ნაქალაქარზე	48
დ. ხახუტაიშვილი, ა. კახიძე, შ. მამულაძე, ნ. ინაიშვილი, მ. ხალვაში, გ. ჯაფარიძე, ნ. აფხაზაფა, აღ. ნონეშვილი, გო- ნიო-აფსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგი- ური ექსპედიცია 1996 წელს	49
О. Д. Лордкипанидзе, К двадцатилетию Центра археологи- ческих исследований	52
А. А. Аббасов, Р. Б. Геюшев, Археологические исследования в Азербайджане	54
М. П. Абрамова, Некоторые итоги изучения раннего периода алан на Северном Кавказе	55
В. Алиев, Поселения куро-аракской культуры Нахичеванского края	56
Р. С. Бадалян, Новые материалы по древней культуре Шира- ка: результаты работ армяно-американской экспедиции в Ороме	58
М. Г. Гаджиев, Дагестан на стыке культур эпохи палеометалла Кавказа и Юго-Восточной Европы	61
М. Г. Гаджиев, Р. Г. Магомедов, Ф. Л. Кол, Исследования международной дагестанско-американской экспедиции на поселении Великент II (1994-1995 гг.)	62

М. С. Гаджиев, Исследования форта Дербентского оборонительного комплекса и идентификация "Крепости Сул"	66
Г. Г. Гамбашидзе, Гора Акаро над Хунзахом (Дагестан) в свете археологических и средневековых арабских письменных источников	68
Г. Гошгарлы, Подготовка "Свода археологических памятников Азербайджана" - важная задача азербайджанских археологов	71
С. Н. Кореневский, Проблема внутренней типологии майкопской культуры в отражении ее керамического контекста	72
К. Х. Кушнарера, А.А. Иессен. К столетию со дня рождения (1896-1996)	76
К. Х. Кушнарера, М. Б. Рысин, Проблемы смены кавказских культур в финале ранней бронзы	77
Н. Ю. Лимберис, И. И. Марченко, Новые погребения из некрополя Фанагории	81
О. Д. Лордкипанидзе, Греческий мир и Кавказ	83
В. П. Любин, Палеолит Кавказа: этапы, основные особенности и вероятные связи с югом	89
Д. М. Магомедов, Э. Д. Каримова, Миссионерская деятельность грузинской церкви и ее роль в сближении горцев Дагестана с Грузией в X-XIV вв. (по археологическим материалам)	91
Р. Г. Магомедов, Ш. М. Гаджиев, Великентские катакомбы эпохи ранней бронзы	92
И. И. Марченко, Хронология памятников меотской культуры правобережья Кубани	95
Р. М. Мунчаев, Новейшие открытия в Северо-Восточной Сирии в контексте археологии Кавказа (в свете открытий экспедиции ИА РАН в Месопотамии)	97
И. Г. Нариманов., Т. И Ахундов, Гарааджили - памятник эпохи бронзы в Карабахе	99
А. С. Намазов, А. Б. Нуриев, Средневековые археологические памятники Западного Азербайджана	101

А. Б. Нуриев, А. С. Намазов, Раннесредневековые памятники Шемахи	102
А. С. Пилипосян, Р. А. Мкртчян, Историко-антропологиче- ский анализ коллективных погребений нек- рополя Неркин Геташен	103
В. Л. Ростунов, О роли географической среды в расселении древних обществ на Центральном Кавказе в эпоху энеолита - начала средней бронзы (к постановке вопроса)	105
Д. Ю. Чахкиев, Древности Джейраховского ущелья и Ассин- ской котловины горной Ингушетии	108

აიწყო და დაკაბადონდა
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში

დაიბეჭდა შპს „ბერსუმა“-ს სტამბაში
ტირაჟი 200
ფასი სახელშეკრულებო

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის რედაქცია
თბილისი 380002
დ. უზნაძის ქ. № 14